гарт

А Р

1929
№ 12

№ 12

ГАРТ

ГАРТ

ЛІТЕРАТУРНО ХУДОЖНІЙ ТА КРИТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ВСЕ УКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ ПРОЛЕ ТАРСЬКИХ ПИ СЬМЕННИКІВ

ТРЕТІЙ РІК ВИДАННЯ
РЕДАГУЮТЬ: І. КИРИЛЕНКО, В. КОРЯК, І. КУЛИК, І. МИКИТЕНКО, С. ЩУПАК
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1929 ГРУДЕНЬ

1929

№ 12

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку“, „截Картковому репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Обкладинка художника А. Страхова

Перша друкарня ДВУ ім. Г. І. Петровського. Укрголовліт № 5339. 17/XII 1929. Замовлення № 323. Тираж 2.000 примірників

ІВАН КИРИЛЕНКО

НАТИСК

ПОВІСТЬ

ПРОДОВЖЕННЯ *

РОЗДІЛ VI

Васька Плотник — упертий хлопець. Як ушнипеться в своє — тяжко його вговорити. Проте Оленки це не обходить. Її завжди покірно слухає Васька і воля її для нього закон.

От і зараз: до сельбуду, що вабив жовтими освітленими вікнами, веселим натовпом підійшли шевелівські хлопці й дівчата. Була субота, лише недавно старі бабусі поприходили з вечерні, сонце вже впало й згубилось десь далеко в верхів'ях Очеретянського гаю.

— Васю, повертай до сельбуду,— підскочила й сіпнула за рукав гармоніста Оленка.

— Той різко обірвав „Страданіє".

— Нам і надворі добре,— підозріло подивився на Оленку: ревниво думав — „Чого їй так приспічило до того сельбуду?.."

Потім згадав, що сьогодні він конче мусить поговорити з Оленкою, і, перекинувши ремінь гармошки через плече, Васька Плотник рішуче чвиркнув крізь зуби: це означало, що упертість його похитнулася.

— Ну ладно вже... Ходім... — роздільно проказав і ступив на сходи. А за ним, звичайно, мов гуси за

* Див. „Гарт" № 10 — 11, 1929 р.

вожаком, ґеґогучи посунула вся ватага. На сцені за столом схилилось над лямпою три голови. Шестеро рук перегортали кілька засмальцьованих, зачитаних до одказу, книжок.

Рідкодуб казав секретареві комсомольського осередку, високому чорнявому трактористові Миколі Стрепетові:

— Погано ти, браток, працюєш... Щось не почувається комсомолу в Шевелівці... Чи хоч загальні збори збираєш?

Завзятий танцюриста ще нижче схилив голову над столом, мнучи в промаслених руках якусь п'єсу.

— Сам знаю, товаришу, що погано. Та хіба з нашим народом можна щонебудь зробити?.. Один туди тягне, другий сюди, а того, щоб усім в одно, щоб, значить, організація, цього, я должен заявити, нема.

— Мені про ваш осередок казав Санько.

— Що там Санько! Добре йому в райкомі сидіти. Там і райпартком під боком, і партійців більше... Там кожний розумний буде... А як мене ось запроторили за двадцять верстов від району в найглухіше куркульське село — і наводь їм політику. Б'юся, б'юся, а воно ні чорта з того й не виходить.

Рідкодубові здалося, що справді Микола щиро чимсь незадоволений, щось не дає йому розгорнутися, показати свою роботу в Шевелівці.

Запитав тепло, по-братньому, ласкаво дивлячись просто в чорні очі Миколині.

— Мабуть, хлопці в тебе в осередку слабі. Тяжко, мабуть, з ними, правда ж?

Товариський тон Рідкодуба зачепив найщирішу струну Миколиного серця, і тракторист тепер заговорив швидко й запально:

— Що слабі, то це пів біди, аби лінія була правильна. А то, розумієте, півроку живу я в Шевелівці, півроку працюю секретарем осередку — і досі не знаю, на кого можна розраховувати. З восьми чоловіка тільки чотири з бідноти, це — я, Васька Плотник, Івась Литвиненко та

ще ось Гаврюшка, а решта всі середняки, а два навіть куркульські сини. І як тільки вони опинилися в комсомолі — сам чорт не добере... Ну й босякують, нічого робити не хочуть, а коли утворювалось Завгороднянське товариство спільної обробки землі, на сході половина комсомольців голосувала проти. Казав я про це кілька разів Санькові — а він почухає потилицю, потреться, помнеться, скривиться — „Да, говорить, ситуація погана“. А що таке ситуація — я не розумію, а спитати в нього соромно,— вибачливо всміхнувся Микола. – Або ще каже: „Втягай нові сили, зараз перед нами стоїть проблема зросту за рахунок наймитської, незаможницької та кращої середняцької молоді“. Знову ж таки, нащот „проблеми“ у мене слабувато діло, але щодо зросту й сам добре розумію. Тільки ж подумайте самі, товаришу, хто ж з бідноти запишеться до нас, коли ми й досі ніякого діла не показали? Навіть проти СОЗ'у деякі голосували... Хіба це наша лінія?

— А ти ж пробував щось робити, щоб виправити лінію,— сухо перебив його Рідкодуб.

— Та що там пробувати, коли я говорю одне, а Говоруха — друге, а він грамотний, начитаний. Його краще слухають. А потім нас лише три, Гаврюшка завжди утримується, а їх чотири. Голоси за ними. Ось я понімаю так, товаришу уповноважений. Хоча б і комсомол... Їздю я, приміром, на СОЗ'івському тракторові. Там у мене усе вивірено, вичищено, на сонці золотом блистить... Напоєш його бензиною... Пустиш мотора, а він кулеметом вистукує: тра-та-та... тра-та-та. Красота та й годі, товаришу Рідкодубе. Сам починаєш труситися в радісній лихоманці, наче той мотор. Руки пружинами, очі пронизують простір... І пі-і-ішло... Оглянешся назад, а там так і ріже, вивертає, розпанахує цілину... От я розумію життя, революція. Тут уже з борозни не звернеш. Лінія вірна, пряма. Сидиш ото, тримаєш руля, нюхаєш перегар бензиновий і сам собі думаєш: „Отут я справжній секретар. Тут кожний ґвинтик

у мене на очах, я знаю, де що треба зробити, підґвинтити, підмазати, щоб працював мій „Інтернаціонал“ чітко, без перебоїв“.

— Як на мене, товаришу Рідкодубе,— тихим і захопленим голосом продовжував Микола,— як на мене, так і комсомол — це теж могутній людський трактор. Він мусить зорати, розворушити цілину, щоб нові родилися люди, щоб життя було гарним таким, легким, світлим, по-машинному організованим і трохи щоб перегаром бензини припахувало... Страшенно люблю дух бензиновий.

— А покищо перегаром горілки смердить,— додав Рідкодуб.— Це ти правильно, Миколо, говориш, але й у тракторі окремі частини псуються, ламаються, починають шкодить моторові, і ти їх сам або лагодиш, або вставляєшь зовсім нові. Правда ж, товаришок?

— Совершенно вєрно!— зрадів секретар комсомолу. Йому подобалось зрозуміле порівняння Рідкодубове.

— На мою думку, у вашій ячейці треба одноразово робити й перше й друге, і лагодити старе, і добувати нових частин. Ти мене розумієш?

— Хе! Розумієш. Ще б не розуміти, коли так пойнятно говорите, без „проблем“ і „ситуацій“. А скажіть, ви довго тут пробудете? Цікаво знати.

— Може, місяць, а може, й два. Не знаю, Миколо. Наді мною теж є тракторист, а я тільки маленька гайка в моторі. Так то, братухо...

— Я бачу, що з вами можна напролом іти... І підемо переконано заговорив Микола. Удвох підемо... На пару, значить. А там ще людей підберемо. Потому з вами нічого не страшно. Вєрноє слово.

— Правильно, брат, підемо напролом. Другого шляху нема.

— Підчас розмови забутий обома Гаврюшка нишпорив щось поза сценою, гуркотів там лавами, дерев'яними колодами, і тонкі вутлі дошки під його кроками печально на всі лади рипіли, пищали, немов живі істоти, щипані гарячими плоскогубцями.

Він перший почув гармошку і лемент на вулиці, увійшов з-за куліс до столу і сказав у куток байдужим пісним голосом:

— Уже надійшли... з музикою.

По-молодецьки збивши на бакир картуза, з незмінною гармошкою через плече і цигаркою в зубах першим увійшов Васька Плотник, білявий, трохи клишоногий і присадкуватий хлопчина років двадцяти. На цілу голову вища за нього йшла Оленка в білій тонкій сукні, що щільно облягала її стан і відтіняла глибоку синяву очей.

Затримавши на ній увагу Рідкодуб не счувся, як майже всю залю заповнили хлопці, дівчата і навіть підлітки, що завжди так сумлінно супроводжують гармошку.

До Рідкодуба нахилився Гаврюшка:

— Можна починати читку п'єси. Кого покликати?

— Нікого. Не можна так зразу. Хай погуляють, потанцюють, а потім я з ними поговорю. Не тільки діла, що п'єса. Зрозумій, товаришу!

— А-а-а... тоді, конєшно, діло ваше... А коли ж все таки репетиція?

— Взавтра ввечері. Збери тільки тих, хто взагалі колись грав на сцені. Всіх не клич, заважатимуть.

— Побачивши, що Гаврюшка похапливо збирає докупи розкидані по столу книжки, а високий Микола-тракторист легко по-танцюристському сплигнув зі сцени — Васька вирішив, що прийшов час йому показати себе, і, перекинувши через плече ременя, поклав ліву ногу на праву, а рухливі пальці звично торкнулися білих пуговок клявіятури.

Хвилина — і вже в холодній залі залунала безконечно довга і піднесена прелюдія.

Врешті на мить замовкли голосники, а Васька, схиливши білявого чуба аж до міхів, шкварнув „польку-бабочку". Її, оцю „бабочку", найбільше полюбляла шевелівська молодь. В першу пару, здіймаючи пилюгу і

широко розвіваючи сукнею, пішла Оленка з трактористом. Обох їх громадська думка шевелівської молоді визнала за перших танцюристів, і вони завжди акуратно користалися з цієї не абиякої на селі чести.

Зачіпаючи одна одну, вигукуючи й висвистуючи, в колі закружляло ще кілька пар...

Рідкодуб сидів близько гармоніста і тільки тепер відчув утому. Згадав очеретянські збори, розмову з Миколою Стрепетом, і йому раптом захотілось опинитися в себе вдома, де стара Бойчиха щовечора дає йому теплого з-під корови молока, а у вікно густим потоком ллється дух любистку і холодної м'яти.

Але враз одігнав ці думки Рідкодуб: він же й досі не говорив з комсомольцями. Треба ж, нарешті, знати, що воно за народ. Може, справді доведеться розігнати з половину.

Гармошка шаленіла. Васька так широко й ретельно розтягав міхи, так швидко перебирав пальцями, що здавалось, ось-ось вона лопне від напруження і навіки замовкне під здивовані вигуки присутніх.

Кинувши погляд по залі (коли взагалі цей сарай можна було назвати залею), Рідкодуб помітив багато нових облич. Підлітки, хлопчики й дівчатка шкільного віку, хто як зумів, повисли на підлокотниках вікон, на перевернутій догори суфлерській будці, плутались попід ногами в старших. Біля самих дверей на порозі стояло кілька поважних дядьків. Вони не протискувалися наперед, а, витягнувши шиї, через голови попередніх уважно спостерігали танці. В гурті дівчат Рідкодуб помітив чорноброву Христю. Молодий тугий огірок нагадала вона йому. Поміж чоловіків, шукаючи когось очима, стояла висока огрядна Бойчиха. Мабуть, раділа стара дочками своїми.

Загонисті звуки польки розпалювали танцюристів. Ноги їм рухалися прудкіше, обличчя червоніли від натуги, очі горіли захватом, і, дивлячись на танки, навіть найстаріші і найбайдужіші з присутніх кидали лускати насіння і

так з роззявленим ротом, з лушпинням на нижній губі пильно спостерігали пари.

Гарячіші й молодші не втримувалися:

— Ех - ха! Піддай жару, Коля!

— Васька - а - а, дайош... Переграй їх, а то тебе перетанцюють! Вони такі.

— Колька, братишка, не позор комсомолу. Оленка тобі дасть сто очок вперед.

— Ну й ну, так то й дасть!

— Лахва, хлопці! Диви, як Свирид виґвинчується...

— Мордуються, падлюки, іч як, — прогудів хтось солідно і схвально.

— Шкура на них ходором ходе!

— Мов з гадючих спинок...

— Ех, яблучко... Качай воду!

— Танцювала, дриботіла, доки...

— Ги - ги - ги. От сміха!

— А Васька, під'юджений вигуками і божевільним рухом тіл, спочатку присвиснув у такт гармошці, потім закричав різким фальцетом:

„Як загляну я у чайник,
Сидить вона, як начальник,
Як загляну в рукомойник,
Сидить вона, як разбойник.
Як загляну у стакан,
Сидить вона, їсть таркан".

Хто це „вона" — чудесно знала більшість присутніх тут і старих, і малих, але ніякого сорому чи незадоволення не можна було знайти на їхніх обличчях. Навпаки, в поглядах, що ловив на собі Рідкодуб, він читав гордість,

— Дивись, мовляв, які у нас парубки та дівки... Вогонь.. Не вам, городським, рівня.

Рідкодуб згадав про комсомольця Говоруху і йому захотілось побачитись, поговорити з ним. Почав вдивлятися в хлопців. Хто ж з них виводчик? Але жодне з присутніх облич нічим не нагадувало того члена бюра,

 заводія і „активіста“, що про нього йому говорили Гаврюшка та Микола Стрепет.

Мабуть, немає, не прийшов. Почув, що хтось його злегка сіпає за рукав. Оглянувся. Поруч нього на лаві сидів щуплявий і завжди хитро - вибачливий Свириденко і чомусь приховано весело дивився на Рідкодуба. Тому спочатку навіть здалося, що голова Ст - ва, мабуть, трохи „під градусами“, та коли Свириденко заговорив, Рідкодуб негайно ж зрікся своєї підозри.

— Гуляєте у нас, товаришу уповноважений. Драстуйте вам,— простягаючи руку, сказав голова кооперації,— а я оце ходив до вас на кватирю. Не застав нікого. Павлуша сказав, що тут.

— Є щось нового ? — кажіть,— нахилився до співбесідника Рідкодуб.

Йому якнайшвидше хотілося почути про наслідки свого вчорашнього розпорядження. Чи не помилився часом.

— Біда та й тільки. А матюків і мені, і вам перепало за сьогодні — не сощитать.

— Хіба !

— А як же : з самого ранку приходить один, другий : горілки б там десяток пляшок. Хату сьогодні топчемо. Ні, кажу, годі. Несіть хлібець. Як так ?— А так : несіть хлібець — одержите горілочку. Таке розпоряжеіе від уповноваженого.

— Ну й що ж?— ледве стримуючи нетерплячку, запитав Рідкодуб.— Лаються ?

— Було там і вам, і мені, всього було — і мать, і перемать і розмать. . . Але я не піддався, наказа вашого виконував. Наматюкалися досхочу, а під вечір привезли все таки мішечки. Не можна ж людей підводить. Цілий же день топчуться.

— Скільки пудів ?

— Сто шістдесят два ! Он як !

— Бачите, товаришу Свириденко, значить хліб знайшовся. А ви мені вчора що казали ?

— Та я хіба той? Я хіба проти? Мені що прикажуть, я те й роблю... а сідати на висидку хоч би й кому не охота.

— Треба взятися до діла як слід, то й сідати не доведеться.

Свириденко задоволено всміхнувся, а Рідкодуб звівся на ноги.

— Вони, мабуть, не скоро натанцюються. Ходімте покуримо, абощо.

Витяг коробку „Декабристів", розкрив перед Свириденком.

— Беріть!

— За це спасибі,— посилаючи пальці поміж цигарок, задоволено сказав голова СТВ.

Стали на ґанкові. Прикурили. На дзвіниці гулко вдарило десять.

— Це добре, що сто шістдесять пудів,— тихо сказав Рідкодуб.— Але цього не досить. Треба далі натискувати. Чуєте, Свириденко, далі!— А то ж...

Несподівано нічну тишу сполохав розпачливий верескливий галас:

— Ой боже ж мій! За що ж це? Ой, не буду!

Кричала очевидно дівчина, і здавалося, що вона десь тут зовсім близько.

Від несподіванки обидва мовчки запитливо перезирнулися.

Крізь плач і хлипання почувся хлоп'ячий голос і ляскання долонь по чомусь м'якому.

— На! На! На! Оце тобі за „дурака"!.. На! на!

Долоня ляскала методично і гучно.

— Ой не буду! Єй-бо, не буду! Не бий!

Швидко метнувся з ґанку Рідкодуб. Інстинктивно помчав за темний вугол сельбудинку і не помилився: там низенький парубчак, одягнений в галіфе і кепі, притиснув до стінки середню на зріст дівчину в білій ситцевій кохтині і, тримаючи її одною рукою за волосся, другою намагався вдарити по щоці.

— Ти хто?— різко сказав Рідкодуб, вхопивши за руку парубчака.— Чого розоряєшся! Пусти дівчину!.. Чуєш!— дужче стиснув і потяг до себе парубкову руку. Той злякано скривився, захитався на ногах.

— А тобі яке діло?— вириваючись з цупких рук, похмуро і злякано бовкнув хлопець.

Одну тільки мить Рідкодуб думав, що йому зробити з спійманим, і тоді глянув на дівчину. Її вогкі, заплакані очі вп'ялися в нього, і в них прочитав Рідкодуб здивовання, подяку і сором.

— Хто він?— звернувся вже до дівчини.— За що бився? Чому мовчиш?

Дівчина, затуляючи мокре від сліз і червоне від ударів обличчя, тихо прошепотіла:

— Комсомолець такий... Стьопка Говорухівський... Дураком його назвала, а він і почав... Тільки ви йому нічого не робіть. Пустіть...

Так он воно що... Значить, він таки зустрів сьогодні Говоруху... Ну, гаразд, і, витягаючи „Стеєра", проказав зовсім спокійно.

— От що, хлопче, тобі треба прохолонути в кутузці. Шагом марш!

Говоруха злегка шарпнувся і хотів, мабуть, щось сказати, але, вгледівши люфу великого чорного „Стеєра" перед очима, похнюпився, знітився і глухо пробурмотів:

— А ти, Пашко, начувайся... Я тобі згадаю...

— Іди, іди не нахваляйся. Іч який,— вставив і своє слово Свириденко.

В холодній Рідкодуб мовчки обшукав Говоруху і, знайшовши за поясом у нього довгого австрійського багнета, передав його вартовому.

— Завтра віддасте голові сільради, а мене зараз пустіть до телефону.

За п'ять хвилин в сельбуді всі вже знали, що Говорушиного Стьопку заарештував Рідкодуб і посадив у холодну. Оленка з дівчатами вибігла знайти Пашку Сидоренкову, але дівчина городами втекла додому.

Дочку незаможника Сидоренка поважали: вона була тиха, розумна дівчина, часто виступала на сцені, і тому всі обурено реаґували на вчинок Степанів.

— От сукин син... босяцюга! За що ж він її?

— А ще хазяйський син. Багатого батька. Грамотний.

— Кансамол, одно слово,— підсумував хтось з кутка.

— До чого тут комсомол!— вихопився тракторист,— за таких ми не відповідаємо.

А Рідкодуб сповіщав секретаря райпаркому про перший день своєї роботи, про збори в Очеретянці, про арешт Говорухи...

— Справи у тебе, видать, не погані,— стомленим голосом відповідав у телефон секретар.— Бажаю успіху й надалі. А про хулігана я завтра скажу Санькові. До мене його не присилай. Подерж у холодній суток трое та й випусти. Без нього є над чим голову ламати. Головне — хліб, хліб, хліб!

— Розумію, розумію. Бувай.

В сельбуді тимчасвм гулянка розклеїлася. На всіх вплинув арешт Говорухи, якого всі до цього часу боялися зачіпати. Крім того, було вже пізнувато, і молодь почала розбиватися на пари.

В кутку, безнадійно закоханий, Васька Плотник насідав на Оленку; всі вже звикли до цього. Майже щовечора він одводив її від гурту і гаряче переконував, щоб погодилася одружитися з ним. Вона ж знизувала плечима, жартувала, сміялася і прохала Ваську почекати ще трохи.

Тоді гармоніст похмуро і мовчки підходив до гурту, і його гармошка шалено до хрипоти наярювала „польку“. Оленка танцювала з трактористом.

Так було майже щовечора, але сьогодні Рідкодуб зібрав всіх присутніх комсомольців і до перших півнів розмовляв з ним під Говорушиним млином... Багато дечого нового почув від них уповноважений і, роздягаючись перед сном, подумав, що працювати в Шевелівці не так уже й легко, як це йому на перший погляд здавалося.

Санько Шустів був сердитий на весь світ. Стиснувши брови, йшов він по тісному асфальтовому хідникові і з-під лоба зиркав на великі блискучі витрини церобкоопівських крамниць. Та й як не ображатися хлопцеві... Два роки секретарює він у комсомольському райкомі, закинутий далеко від столиці, а в окружкомі нікоторої до цього уваги. Торік просився вчитися. Відмовили. Обіцяли на цей рік задовольнити його прохання, а тепер знову чомусь відмахуються. Правда, оргінстр і сюди й туди, а секретар, так той в одну шкуру:

— Ні в якому разі! Паняй, працюй. Ще молодий, встигнеш повчитися.

Боляче Санькові. Цілий рік закопавшись у книжки вивчав він з однаковою упертістю і випадки рівности трикутників, і десяткові дробі, і граматику української мови.

Мріяв: вступлю на робфак, три роки помучусь, а там і дійсний студент, закінчу, буду інженером, бу́дуватиму мости, залізниці. Тоді, принаймні, видко буде користь з моєї роботи, а так що ж: вічні збори, засідання, наради, з'їзди, інструктивні виїзди по осередках, ось вже два роки верчуся, як муха в окропі,— і не видко цьому ні кінця, ні краю. Все віддавай організації, а собі нічого.

Мрія стати інженером так опанувала його, що іноді, натомившись за день, з головою чавунно-важкою, засипаючи, він бачив себе зовсім в іншому, химерному оточенні: навкруги залізний лязг, шум, галас, ритмічний стукіт моторів, мов заведені механізми, сюди-туди снують у трудовому танкові робітники, такі слухняні, меткі, готові виконати кожний його наказ.

— Оце да! — думає уві сні Санько.— Оце організація. Тут не те, що на пленумі райкому, припустім.— Ти їм доводиш одне, а вони своєї. Демократія... Отут справді будується соціялізм,— а там порожні балачки.

І молодий, у „форменному" одягові інженер, мрійливо з ледве помітною усмішкою, задоволено, поважно гла-

дить густого молодого вуса. Йому приємно згадати, що колись, років десять тому, і він був гарячим чубатим комсомольським активістом і вважав себе за справжнього творця нового соціялістичного суспільства... Ах, яка наївна була молодість... Справжня творчість ось саме тут, в цьому галасі, гуркотняві машин, в математичній точності його інженерських проєктів.

Коли ж прокидався Санько і бачив у себе на столі календар, а на ньому вздовж і впоперек розписано справи, що чекають на нього — йому спочатку ставало моторошно, потім байдуже до всього і хотілося знову втопити голову в подушку, щоб сон тягся далі.

Тільки в задушливому вокзалі, снуючи в черзі за квитком, згадав Санько, що й на цей раз забув поговорити в окружкомі про шевелівський осередок, а там же справді становище загрозливе. Говоруха заарештований за хуліганство, Микола Стрепет знає тільки свого трактора, а куркулі не сплять. Старий Говоруха — жох. Ледве - ледве вдалося утворити там СОЗ.

— Треба буде якось виїхати туди абощо,— вирішив Санько і тут же знову шевелівська ячейка хутко вийшла з голови, як людина, що купила квиток, виходить з вокзалу на перон.

А тимчасом у далекій Шевелівці за столом голови сільради сидів Рідкодуб і перегортав список мешканців села. Спершись одною рукою на стіл, а другою на спинку стільця, над ним схилився Карась, а голова комнезаму вмостився на підлокотникові і сердито зиркав на старого свого ворога Микиту Говоруху, що важко зліг грудьми на стіл. Його густа й широка, трохи кучерява чорна борода задралася догори, а залитий атраментом та зрізаний ножами стіл жалібно скрипів від натиску Говорушиних грудей. А може розхитаний сосновий стіл не витримував важких, мов земля, слів Говорушиних, що йшли з глибини хазяйського нутра.

— Звільніть малого,— дивився кудись у бік старий.— Сіно стоїть, косити на часі, а сам же я куди здатний?

Будь ласка, товаришу з центру, сознайте нашу селянську жисть...

Говоруха розумний і бувалий дядюшка, вимовляв протяжно, іноді свідомо плутаючи слова. Хотів здаватися простим, забитим, неписьменним трудівником-хліборобом.

— Воно вроді й вєрно. Заробив — відповідай... Ну, одсидів сутки й годі, проти нічого іметь не імєю. Пустіть, товаришу уповноважений.

Рідкодуб нарешті одірвався від списку.

Пильно глянув між густі брови Говорушини, а той скосив очі в бік: не витримав.

— Троє суток повинен одсидіти,— холодно і терпко сказав Рідкодуб,— а втім, звертайтесь до голови сільради. Я зовсім у другій справі викликав вас.

Говоруха всім тілом повернувся до голови сільради.

— Макаровичу! Ви ж знаєте мого Стьопку... Він же ахтивний... вроді камуніст... а що дівчину вдарив — то хіба тут що таке? Звісно, діло парубоцьке. Може щось набрехала. Воно й дівчата тепер такі. Звільніть на милость... Сіно ж перестоїться...

— Після завтрього увечорі звільнимо, Архиповичу. Підожде сіно,— в тон йому відповів Карась.

З підлокотника швидко й гаряче заговорив голова комнезаму:

— Звільніть! звільні... Такого фуліга... тре... місяців на три, а ви „звільніть“! І не сором вам... Звикли знущати... з нашого брата... Годі, минулося... Хай посидить, попари... Щоб знав, як над дівчиною знущатися!

Костенко різко махав рукою, наче він одрубував куркулям довгі зажерливі пальці, а Говоруха ледве помітно іронічно всміхався собі в густу бороду. Рідкодуб звів на нього очі і прочитав на зарослому волоссям обличчі стільки призирства і зневаги до слів незаможникових, що йому важко було не кинутися на старого лиса.

— Я з людьми прийшов розговарювать, а не з тобою. Прошу не вмешуваться. Без тебе тут вода відсвятиться. Найшовся теж — начальство. Сиділо б собі та слухало ... — з прихованою зненавистю просіяв крізь бороду Говоруха, не обертаючись до Костенка.

Той швидко засовався на підлокотнику, хотів, мабуть, вигукнути щось, але Карась вдарив долонею по столу і рішучим голосом сказав:

— Ну, годі, Архиповичу, баляси точити. Прикусіть трохи язика, а то він у вас дуже довгий. Краще скажіть, чому й досі не вивезли двох сот пудів хліба, що розкладено на вас?.. Це ж не секрет, що хліб у вас є.

— Знов за рибу гроші. От лихая година! Та де ж у мене ті двіста пудів взялися? Що я, помєщик який, чи що? Он уже самим їсти нічого. Повірите, товариш, учора стара послід з закутків повимітала, та оце тим і живемо, а ви двіста пудів ... Що це, надсмєшка, чи що? — зовсім щиро дивувався Говоруха. Вслухаючись в інтонацію його слів, спостерігаючи переконливі жести та незрозуміло-здивовані рухи пліч — тяжко було не повірити в його слова.

— Нема ж у мене, люди добрі, ні хунта. От хоч убийте тут ... Мені вже всьо равно з голоду вмирати. Ходімте хоч і зараз подивитесь. Де у мене хоть десяток пудів знайдете? Я хіба що ... Торік же вивіз.

— Громадянине Говорухо! — різко перебив його Рідкодуб. — Давайте довго не балакати. Сьогодні у нас п'ятниця, здається? — звернувся він до Карася. Той стверджуючи хитнув головою.

— Так от, п'ятниця, — казав далі уповноважений. — До понеділка щоб нам були квитанції на двіста пудів. Чуєте? В понеділок уранці ви приносите нам документи, що ви вивезли двіста пудів. Зрозуміли? Оце й усе. Лякати я вас не буду, кричати й переконувати теж не маю наміру, але попереджаю, що панькатися не збираюся. Запам'ятайте оце собі і йдіть. Хлопця випустимо лише післязавтрього. Точка!

Говоруха слухав мовчки, здивованими очима поглядаючи то на Карася, що одвернувся від столу і дивився у вікно, то просто в різко окреслений рот Рідкодубові:

— Де ж я візьму їх, товариші? — благально-сльозливим голосом проказав Говоруха.

— Вам краще знати.

Рідкодуб згорнув список і поклав його в шухлядку.

— Пішли, чи що? — глянув він спочатку на ручного годинника, а потім на Костенка. — Там, мабуть, вже зібралися. Ходім, Карасю.

Лишивши розчавленого, принишклого Говоруху сидіти за столом у товаристві сторожа, всі троє вийшли з сільради і вздовж широкої вулиці пішли туди, де на бугрі у садках сховалося кілька безладно розкиданих хаток. Там живуть созівці, що їм доповідатиме Рідкодуб.

Дорогою голова комнезаму непомітно витяг з кишені вдвоє перегорнутого зшитка і всунув його в руку Рідкодубові.

— Ага, добре, — зрозумів той і так само непомітно поклав його до своєї кишені. Костенко соромився прозаїчного і черствого Карася, що коли й цікавився мистецтвом, то лише театральним і до віршів голови комнезаму ставився досить таки скептично.

Інша річ Рідкодуб. Він освічений, з центру, він зуміє поцінувати його, Костенкову, працю.

— Сількорів у вас багато? — перегодя запитав Рідкодуб Карася.

— Так що й не чути... — трохи подумавши, відповів той. — Ото ще взимку, правда, коли вчителі тут були. Один з них іноді пописував, а так, щоб з селян, так не було нікого. Це не секрет.

— А чому-б тобі, Костенку, не спробувати. Га? — звернувся Рідкодуб до незаможника. — Візьми й напиши до „Радянського Села“ про свій СОЗ. Ризикни, не бійся.

— Сумнів бере. Бува не пропечатають, а тільки сміятимуться.

— Пропечатають, аби цікавий матеріял був.

— Про СОЗ вєрно слід було б по газетах пропечатать,— вставив і Карась,— хай би всі знали, що шевелівці не сплять, ворушаться.

— Рано ще писать. Хто зна як воно з прирізкою буде.

— Дурниця, тяжче було трактора в Говорухи одвоювати, та взяли ж. Так і з прирізкою. Покричать, побунтують та й замовкнуть. Це не секрет. Я оце вчора в Райвикові прохав. Обіцяли нам у першу чергу надіслати землеміра.

— Коли б то вже справді! Одхватимо собі шматочок десятин на півтораста і як тільки звозять збіжжя — запустимо туди „Інтернаціонала". Хай собі розгулює. Тільки держись! А то яке ж товариство спільної обробки, коли одного земля під Очеретянкою, другого під Минківкою, о третього аж біля Олексіївки. Хіба це діло?

Рідкодуб і Карась негайно погодились, що справді це не діло і кожний путящий СОЗ повинен мати землю при купі.

Було соняшно, тихо... Видно було, як хвилюється і мчить кудись на північ ледве помітне мереживо повітря... В такі дні в хатах позачиняні віконниці, собаки, висолопивши довгі рожеві язики, ховаються в холодок, полюють там за мухами, а залишена на господарстві дітвора цілими годинами кисне в брудному ставку.

І раптом над селами і степами війнула тінь. Сонце заблудилось за хмарами, з поля подуло приємним холодком і вітрець вогкий і ніжний ледве помітно шевельнув полами плаща голови шевелівської сільради...

— Буде дощ,— авторитетно зауважив Костенко і ніби стверджуючи його слова на сухий курний шлях впало кілька перших великих крапель дощу.

Товариші прискорили кроки і врешті „на рисях“ подалися туди, де од вітру потужньо вигиналися і шуміли високі і густолисті созівські осокори.

РОЗДІЛ VIII

Минуло п'ять днів. Рідкодуб метався з хутора в хутір, з одного кооператива в другий, всюди несучи з собою організованість, міцну волю і натиск. Дивлячись на нього завзятіше працювали Свириденко, Карась, Костенко і комсомольці.

А проте, справа з хлібом стояла далеко не блискуче... Після успіху першого дня — у Свириденка знову щодня збиралося всього лише 15 — 20 пудів і Рідкодуб бачив, що за такого темпу пляна не виконати.

— Погані діла, Карасю,— якось казав він голові сільради, слухаючи звіти комісій, що ходили по дворі, виконуючи постанову загальних зборів.— Зовсім діло дрянь, доведеться садовити декого.

— Це не секрет. Посадити одного - двох треба буде. Для острашки.

— Інакше ми самі сядемо на мілке. Вєрно говорю,— рішуче вставив і свою думку голова КНС.

Щоранку сходилися вони втрьох наче члени польового штабу, слухали безпомічні і мляві звіти комісій, гарячкували, гримали, давали поради, а коли лишалися сами — довго мовчки палили, а потім тихо і втомлено радилися, яких заходів вжити, щоб за всяку ціну вчасно виконати пляна.

І майже завжди доходили одного висновку: треба одного - другого злісного приховувателя хліба заарештувати й відправити до бупру. Це, безперечно, зробить відповідний вплив і на решту заможних селян.

Коли ж справа ставилася практично: хто саме є той злісний приховуватель, кого треба арештувати — ніхто з трьох не міг чогось певного сказати.

— Говоруху ще можна потрусити. У нього хліб є.. Хвакт,— пропонував Костенко і починав тинятися від одного до другого вікна великої кімнати сільрадівської,

спостерігаючи, як у високій лободі та щириці вовтузилася дітвора, лаштуючи собі куреня.

— Трохи треба почекати. Як ви собі не кажіть, а двіста пудів таки вивіз. Це не секрет. Хто зна, чи ще у нього є хліб. Ми думаємо, що є, а воно може й нема. Треба напевне знати, а тоді вже й брати за глотку.

— На одному Говорусі не виїдемо, хоча б у нього ще двіста знайшли. Треба всіх заможних організовано труснути. В наступ на них, як на фронті. От би діло було. А так що ж...

— Ворушили вже їх, аж набридло. І аґітатори приїздили і загальних зборів скільки разів скликали і різних активів безліч. Це не секрет. На зборах ніби все як слід, ухвалюють виконати пляна, виявити злісних приховувателів, та що вам казати, ви читали протоколи, сами бачили. А дійде до діла, ніхто не вивозить.

— А Омелько Гуць, та не сукин син,— скипів Костенко,— глитаюга ж на всю сотню. Опридільонний гад. Приходить до нього до двору комісія: „вивозь покладене на тебе, Охриме Йосиповичу". А в комісії два незаможники: Гаврило Струна та Іван Голобородько. Подивився він на них звірем зацькованим і поплентався в комору. Чекає комісія. Думає — пішов дивитися скільки збіжжя у нього є, щоб відповідь ділову комісії подати. Аж ось він виходить, гадюка, на харі усмішка лисяча, а в руках коряк житнього борошна:

— Нате, каже, товариші комісія, на осударство. Підтримати готовий, але більше не можу — не маю.

— Та чи не тварюка, сукин син...

— А що ж комісія? — поцікавився Рідкодуб, не плюнула йому межі очі?

— Плюнути не плюнула, тільки сказала: „знаєш що, чоловіче добрий, ми не старці. Борошна коряками не збираємо; їж сам, щоб тебе черви та шашлі з'їли".

— Нічого, ми за нього візьмемося. Хліб і у нього є. Це не секрет. Не може цього бути, щоб у нього якихось пудів сто, а то й півтораста не знайшлося зайвини.

— Тоді, товариші, почекаємо ще день - два. Подивимось, які наслідки комісії, а потім візьмемося за деяких та так візьмемось, що аж чортам тошно стане,— підсумував Рідкодуб, а сам собі думав: в таких справах гарячковість шкідлива. „Сім раз одміряй — раз одріж“.

— Вєрно! Чого там з ними в кузьмірки грати,— хвилювався Костенко.

Кому, кому, а голові комнезаму добре залили за шкуру сала всі оті Говорухи, Гуці та Степаненки. Ясно, що не міг він спокійно згадувати за них.

Рідкодуб вийшов з сільради і, попрощавшись з Карасем та Костенком, пішов вздовж вулиці, перебираючи в думках всі засоби, що їх можна було б вжити в своїй роботі.

Аґітація? Ні до чого. Хіба мало аґітували селян його попередники, та й він сам на кожному кроці пояснював суть і значіння хлібозаготівель. Постанови? Їх було більше, ніж треба, але вони так і лишилися хорошими документами, що в той же час недодавали жодного кілограма зерна.

— Натиску на куркуля з боку всієї незаможницької та середняцької суспільности. Оцього саме в Шевелівці досі не було. Розкачати слід народ. Але як тяжко протиставити, наприклад, бідняка Марченка його сусідові глитаєві Степаненкові... Щороку Марченко позичає у Степаненка пуд - два до врожаю, а розумний і хитрий Степаненко в таких випадках, позіхаючи та почухавшись з півгодини, помнеться, потреться, а потім позиче. — На вже. Так тому й бути. Де ж вам бідним позичити, коли ваше государство про вас не турбується.

То нічого, що той нещасний пуд на цілий рік ставить Марченка в цупку економічну залежність від сусіди і один спогад про те, що Степаненко щохвилини може нагадати про борг — міцно сковує вуста Марченкові.

А хіба один Марченко? Багато їх на селі, що може й бачать ворога, відчувають його власним горбом — та сказати щось безсилі.

Ще один рішучий метод мав у запасі Рідкодуб. Це арешт злісних приховувальників хліба, опис та продаж з торгів їхнього майна — словом все те, що має назву надзвичайних заходів. До цього методу Рідкодуб вирішив удатися лише в крайньому разі, коли всі попередні не дадуть більш-менш значних наслідків.

Думаючи так, Рідкодуб простував вулицею без певної мети, час од часу підводячи очі і вдесяте, втридцяте спостерігав на собі або ненависні або байдужі, лише зрідка привітні, погляди зустрічних шевелівців.

Якось несподівано в думці порівняв себе з салдатом на фронті — тільки фронт цей куди заплутаніший і складніший від бойових фронтів горожанської війни.

Згадалося: чотири роки літав на вороному, командував ескадроном, а потім і полк водив у шалені наскоки і ніколи не дрижала йому рука, не зривався голос, коли гукав слова команди, не заїдала клята туга. Було тоді все просто і ясно: червоні, білі. Білих треба знищити. Він червоний, а звідси всі його обов'язки і права. Тоді шукати ворога не доводилося. Стояли один проти одного два табори, що жили єдиним пекучим бажанням:

— „Знищити супротивника!“

І твердо знав тоді Рідкодуб, що доля його і мільйонів таких, як він, залежить від вирішення простого питання:

— Хто кого?

А ось тепер, сьогодні, хіба не стоїть це питання? Пригадав першу зустріч з головою комнезаму Костенком. „У нас тут боротьба“, казав той і, безперечно, був правий. Справді, хіба в Шевелівці не висить у повітрі оте „Хто кого?“ Хіба Карась, Костенко, товариство спільної обробки землі, незаможники, кілька комсомольців з Колькою-трактористом на чолі не є фронт, що йде в наступ на Говорух, Гуців, Степаненків?

Але як іноді тяжко буває знайти ворога в цьому морі дворів, двориків, хат і хатиночок... Як часто буває, що в одній особі тісно переплутались і дружні і

ворожі поривання й дії. Взяти хоча б Стьопку Говоруху: комсомолець, письменний, активний, працює в сельбуді і в той же час б'є в обличчя дівчину, носить австрійського багнета, не хоче коритися постановам бюра осередку, спокійно вживається з батьком, запеклим глитаєм.

— Тут з плеча не рубонеш,— згадав кавалерійські наскоки Рідкодуб і, почувши стук сакири об дерево, глянув праворуч. Ага, Васька Плотник ремонтує шкільний ґанок. Ще вчора договорив його Карась на цю роботу і хлопець тепер, засукавши вище ліктів рукава і широко розставивши ноги, тесав короткого товстого обапола. Лезо сокири блискало на сонці, від кожного удару деревина мов жива кректала, і покарьожені білі тріски падали під короткі й дебелі, трохи вигнуті, Васьчини ноги.

— Гарний кіннотчик був би з нього,— подумав Рідкодуб, помітивши кривизну плотникових ніг, і попростував до нього. Хотілося з кимнебудь одвести душу, поговорити, по-товариському порадитись. Повсякчасне напруження давало себе відчувати і вимагало певної розрядки.

— Майструєш, Васю? Здоров був, товаришок.

— Еге ж. Драстуйте й вам.

Васька випростався, витер рукавом спітніле обличчя, кинув на купу трісок сокиру і, весело глянувши на Рідкодуба, сказав:

— Закурити б оце, а то аж вуха попухли не куривши.

— Давай покуримо, щоб дома не журилися.

Посідали на обаполі, від якого гостро пахло смолою і сосновою живицею і запалили, пускаючи в прозоре повітря блакитні димові струмочки. Перед тим як розтанути, струмочки ті перепліталися, розпливалися в найдивовижніші візерунки і мимоволі очі курців стежили за їхнім повільним вмиранням.

— Та тут роботи надовго,— сказав Рідкодуб, оглядаючи напіврозвалений трухлявий шкільний ґанок.

— Днів за три зроблю. Мені аби матеріял увесь був.

Рідкодуб почував, що не з того почав він розмову з плотником. Десь у глибині наростало тепле почуття до цього роботящого комсомольця, що днями ходе з пилкою та сокирою по хатах, заробляючи на прожиток і собі і вдові матері, а тільки сонце зайде — грою своєю веселить молодь. Це ж він, тихий і лагідний Васька, щовечора, награвшись до одказу, відводив од гурту Оленку і з благальними жестами говорив завжди одне і теж.

Рідкодубові здавалося, що Оленка не любить Ваську, але певність чомусь була, що рано чи пізно, а впертий плотник своє візьме. Серце Рідкодубове сповнилося товариською приязню до хлопця. І хотілося сказати на адресу білявого гармоніста щось приємне, підбадьорююче.

— Ти ж гляди, приходь увечері до сельбуду. А то знаєш, без тебе якось сумно буває,— серйозно сказав Рідкодуб.

— Не смійтесь, товаришу,— соромливо хитнувши головою, всміхнувся Васька,— народу вистачить.

— Щиро кажу, не сміюсь. Ти, здається, виступав раніше на сцені?

— Бувало пробував,— байдуже махнув рукою Васька.— Та які вже з нас артисти. Так собі, аби за суфльором повторяти вмів.

— Нічого. Приходь післязавтрього в сельбуд, зробимо репетицію. П'єсу вже вибрали.

— Яку? — жваво поцікавився плотник, а допитливий чекальний погляд його свідчив, що хлопцеві далеко не байдуже назва п'єси та стан театральних справ у Шевелівці. Тільки трохи соромиться міської людини, а то б він розповів багато дечого з цієї галузі.

— „Боротьба“ — Степового. Коротенька сучасна п'єса. Думаю, що пройде в нас.

— І стрілянина, мабуть, там є? І інтернаціонала в кінці співають? Правда ж?

— Звідки в тебе таке переконання?

— Я ж тсрік всі п'єси в Гаврюшки поперечитував. Знаю добре. Як тільки нова п'єса — то вже обов'язково стрілянина і в кінці „Інтернаціонал". Дуже цікаво получається.

— Наполовину ти, Васю, вгадав. Стрілянини в п'єсі скільки завгодно. Цілий фронт на сцені доведеться відкривати, що ж до „Інтернаціоналу", то його в кінці, уяви собі, не співатимуть.

— Шкода,— з жалем промовив Васька.— А ми давайте так зробимо, щоб все таки заспівати. Воно якось так до речі получається, а іноді аж мурашки поза спиною бігають. Так і хочеться вигукнути якесь таке сильне й правильне слово, щоб усі його підхопили. Єй-бо, правда!

— Подивимося на репетиції, як воно там. Може й заспіваємо.

Васька Плотник був приємно зворушений такою увагою до нього від представника центру.

— Простяга чоловік. Як би такого нам у Шевелівку — в три щота б збили пиху Говорухам,— думав він, а в голос додав:

— Добре ви таки вкрутили Стьопку. Після висидки вовком на всіх дивиться. Вчора вийшов на вулицю, нахвалявся на Пашку: спіймаю, каже кишки випустю. І співати не співав. Не получається в нього. Не слухають його. Покрутивсь, покрутивсь і подався кудись.

— Ех, Васю, не в тому справа. Провчити хоч кого можна, а от хліба треба, багато хліба, а його не везуть. Сказати, не було б, так ніт же, хліб є, хоч і далеко захований, але є. У куркулів особливо. Га? Як ти гадаєшь?

— Звісно, у них. Я вже, не бійсь, не приховаю, бо їсти треба. Що заробиш, ото й мого... Єй-бо правда. Воно, конєшно, є у нас такі, що горох та квасолю про людське око їдять, а в землі сотні пудов гниють. Отаких щоб потрусити.

— Звідки мені знати, Васю, де він той хліб захований? В кожний двір не підеш з обшуком. Це, браток, справа слизька. Без цього треба. Тільки в крайньому разі.

— Я, конєшно, розумію що до чого, — поспішно погодився Васька. Потім промовчав з хвилину, пильно подивився на блискуче лезо сокири і, підвівши голову, спитав:

— А Говоруха скільки вивіз? Мені інтересно.

— Двісти пудів.

— Тільки двісти? — здивовано перепитав Васька.

Рідкодуб нашорошився.

— Тільки. А хіба в нього більше є?

— Та я так собі, не знаю. Я чомусь думав, що він більше вивезе, — ухиляючись від прямої відповіді, мимрив Васька і раптом почав уважно стежити за „сонечком“ що виповзало, мабуть, з ущелини оба пола і простувало тепер з одної стружки на другу.

Та від пильного погляду Рідкодуба не могла сховатися та несподівана ніяковість і невластива Васькові нещирість у голосі, коли він відповідав на останнє запитання Рідкодуба.

А Плотник вагався. Якось півтора місяці тому Стьопка запрохав його до себе і старий Говоруха запропонував зробити кілька соснових засіків. За ціну скупий Говоруха майже зовсім не сперечався, але ставив умовою, щоб Васька нікому не говорив про свою роботу.

— А то знаєш, сину, які тепер люди? — роблено ласкавим і напівобразливим голосом казав тоді Микита Архипович.— Засічки, скажуть, робе, значить, хліба багато має, а як насправді, так де там той, сину, хліб у нас узявся? Аби самим хватило дохарчуватися.

Цілий тиждень у зачиненій (щоб ніхто не бачив) клуні майстрував Васька Плотник великі засіки Говорухам. А повечерявши, йшли зі Стьопкою на вулицю і той реґулярно, щодня, попереджав:

— Ти ж гляди, не пробалакайся. Користи тобі від цього ніякої, а ворогів наживеш.

— Воно мені, Стьопа, ні до чого. Моє діло майстерове — зробив, одержав гроші і кришка. А там хоч ви золотом їх насипайте, — охоче запевняв товариша Василь.

Пригадував тепер ці слова плотник і відчував, що не так воно вийшло. От він, як не як, комсомолець, а Говоруха на всю губу глитай. Може справді нові соснові засіки вщерть насипані хлібом, закопані в землю і, може, гниють, без діла, а тут ось Рідкодуб, Карась, Костенко, Стрепет Колька, незаможники всі за кожний пуд думают: звідки його взяти?

А з другого боку, й Стьопка ж товариш комсомолець, і дуже прохав мовчати. Дивно якось воно получається.

Рідкодуб бачив, що Васька бореться з якимсь настирливим бажанням і тому мовчки сидів, зрідка зиркаючи на замислене обличчя парубка, що опинився поміж двох вогнів.

Напружену мовчанку порушив Рідкодуб.

— На мою думку, Васю, у нього ще ой-ой скільки хліба лишилося. Як ти гадаєш? Га?

— У кого це? — стрепенувся хлопец.

— Та в Говорухи ж... Микити Архиповича.

— Гм... Хм... Як вам і сказати... Я теж думаю, що є, а чи багато, то хто й зна... Може пудів з триста буде, — уявивши шість глибоких засіків, несподівано для самого себе випалив Васька. Раптом він зрозумів, що пробалакався, але одночасно відчув приємну, радісну полегкість. Підсвідомо вимовлені слова про Говорушин хліб з одного маху розбили попередню психічну роздвоєність і захованість Плотникову. Так влучний поворот ключа одмикає кайдани і вони з грохотом падають на землю. В'язень випростовується, потягається, а на серці йому радісна захльоба. Васька Плотник розумів, що тепер він розповість Рідкодубові про все. Рачкувати назад годі.

Ні, він тепер до кінця буде одвертим. Він же комсомолець, а не хтонебудь. Не з Говорухою ж йому, врешті, кашу варити та дітей христити. Попрохаю тільки Рідко-

дуба, щоб спочатку нікому не говорив, від кого довідався, а втім, хай що завгодно буде, — зовсім байдуже вирішив Васька. Годі вже Стьопки того боятися. Знайшлися й на нього люди — майже з побожною гордістю подивився він на уповноваженого.

І Васька докладно розповів про засіки. З його слів не можна було робити висновки про кількість хліба в Говорухи, але засічки, майстровані в таємниці від людей, безперечно, мали своє певне призначення. Коли ж Рідкодуб міцно і вдячно потиснув руку Василеву і, почаставши його цигаркою, пішов додому, той з полегкістю, щось наспівуючи, знову взявся до роботи, широко розмахуючи сокирою і глибоко заганяючи її в м'яке тіло соснового обапола.

— Сьогодні ж увечері викличу Говоруху. Цікаво, якої заспіває старий собака, коли натякнути йому на засіки. А втім, краще буде до часу помовчати. Момент підходящий по всіх разом вдарити! — думав Рідкодуб, наближаючись до Бойкового подвір'я.

— Семене Михайловичу, вам листа якийсь хлопчик приніс,— зустріла його на хвіртці Оленка.

— Від кого?

— А я знаю хіба? Прочитайте. Не встигла розпитати навіть, чий він... Всунув у руку і дременув скільки духу. Мабуть з Завгороднівки, бо туди чкурнув.

Рідкодуб здивовано перегортав у руці сірого, цупкого саморобного конверта і втретє читав, досить таки оригінальну, адресу:

Полномоченому хлибозаготовщику в собствени руки

Оленка стояла тут же, ліктем спершись на ворота і не спускаючи очей з Рідкодубових рук. Вона стежила, яке враження зробить на нього лист.

— Може, це Пашка або Одарка Гуцівська,— тривожно думала дівчина. — Щось вони обидві очей не зводили з нього тоді в сельбуді, коли вибирали п'єсу.

Звичайно, Оленка була далека від ревнощів, але жіноче самолюбство було глибоко зачеплене. — Ну, як таки справді... Такі вірні подруги, а од неї ховаються, мабуть, бояться, щоб не одбила, — вже без образи на дівчат подумала Оленка, наближаючись до Рідкодуба, що сидів на дубках і заглибився в листа. Вона прекрасно знала собі ціну і поки не боялася конкуренції в Шевелівці.

— Що там пишуть? Дивись, чи не ночувати запрошують? — поцікавилась дівчина, сідаючи поруч Рідкодуба.

— Ти ж письменна: прочитай. Це не секрет, як каже Карась. А ночівлею тут, здається, не пахне.

Оленка розгорнула жовтуватий від старости клапоть паперу і повільно в голос почала читати незґрабно підроблені під друковані літери:

„Прыказуємо тобі, нимедлино уихать із Шевеловки бо всьо рамно увб'ємо.

„Атряд чорного Ворона“

— Значить і вас не забули, — промовила Оленка, повертаючи папірця Рідкодубові. — Диви, чи не отряд... Скільки в нас квартирювало хлібозаготовщиків — майже всі одержували такі записки. Вночі хтось у ворота встромляв. Аж чудно єй - право...

— Звичайно, дурниця, — зі спокійною усмішкою промовив Рідкодуб, ховаючи в кишеню погрозливу ноту від наркомзаксправа невідомого „отряда“.

— Вікно на ніч ви все ж таки зачиняли б, — глибоко й серйозно подивилася на нього дівчина.

— На що, Олю? — з ледве вловимою тугою вирвалося у Рідкодуба. — З садка так гарно пахне. Треба надихатися, доки на селі.

НАТАЛЯ ЗАБІЛА

НА ДНІПРІ

На величних нерухомих кручах,
Де чіпка ожина і терни, —
Захололо важко й неминуче
Вікове тавро старовини.

У квітчастих жовтотканих шатах
В синьохвильній гойдалці Дніпра
Мріє Хортиця про ті часи крилаті,
Що давно минула їх пора.

І на кожній скелі, на рівнині,
Де колишні шанці і вали, —
Спогади й легенди павутинням
Почепились, влипли, оплели...

Пахне цміном, чебрецем і степом
І липка, солодка, наче мед,
Над усім м'яка липнева спека
Розіп'яла сонячний намет.

В поцілунках млосної отрути
У знемозі падає усе,
А Дніпро стремить, рвучкий, могутній, —
Захлюпне, підхопить, понесе!

Де вже там людині проти сили
Прудкобіжних, необорних хвиль! —
Бийся, бийся марно в синіх хвилях —
Не зібрать знесилених зусиль...

Та замкнувши шлях нестримним плесам
Залягла міцна камінна гать.
Довгих зводів велетні-колеса
З безугавним скреготом риплять.

Ланцюги. Гаків залізні вістря.
Ескаватори. Заломи труб.

Газ. Електрика. Течне повітря
І незломна воля людських рук.

Розгорнулось буйним Дніпробудом,
Щоб колись повстало — Дніпрельстан
Й над Дніпром — бетоном у майбутнє
Робітниче місто вироста.

Все це там, де степ і дикий камінь,
Де колись — хитливі хвилі тирс...
Де розбито людськими руками
Велетенську скелю Багатир.

Не руками — динамітом — в небо! —
Тільки скалки бризками в Дніпро...
Щоби люди на свою потребу
Узяли землі кістки і кров,

Щоб кістки лягли міцним бетоном,
Заточили хвилям буйногін,
Щоби бігла кров блакитнолонна
На могутні лопаті турбін.

Щоб білий вугіль з срібних рудень
Постачав приборканий Дніпро...
— Переможуть завжди тільки люди, —
Хто боровся й все переборов.

Тільки люди знають шлях незмінний
У минулих і майбутніх снах, —
Де порослі кермеком і цміном —
Будівництво — і дичавина...

І мовчать стрімчасті давні кручі,
Де чіпка ожина і терни,
Де ще тяжить важко й неминуче
Вікове тавро старовини.

Червень. 1929.

М. ЛЕДЯНКО

„БОЖОЮ МИЛІСТЮ...“

УРИВОК ІЗ II-ОЇ ЧАСТИНИ II-ОЇ КНИЖКИ РОМАНУ „НА-ГОРА“

1

А що воно таке?! Диви...

— Річка вогнева!

Справді, з гори стікала вогнева річка. Її полум'я освітлювало якихось людей, вони щось робили. Метушаться туди-сюди, пускають новий вогневий струмок...

Щось голосно і тонко кричало. Ніби паротяг-„кукушка“.

— Що ж це таке?! — дивувався Онисько.

— Зап'ята,— проказав Дмитро.

Оце їх випустили із в'язниці. Довгенько сиділи — поки слідство, те та інше... Участи в незаконній організації їм не довели, але зв'язок із Сивоконем, Наталею Павлівною...

Майже два роки... Бо не доведено...

Поки дійшли, звечоріло... Насунула ніч...

То тут, то там димарі... Осторонь щось палає...

— Кокусові печі...

Вночі Донбас у загравах. Здається, що скрізь пожежі. Так у п'ятому було по селах, коли селяни ілюмінували їх панськими палацами...

Курить Донбас димарями, палає кокусовими печами...

Але що це високо, що то за вогнева річка? Початок яскравий, а далі темнішає. Кінець і з боку...

— Що це таке? — запитали зустрічного.

— Шлакова гора. Шлак із домни вивозять... Де чавун...

— Ага!

— А це що?

— Де?

— Ліворуч... Онде-о...

З темряви дивилася велетенська пика. З вогню ніс, очі, рот, борода...

— Ну, це я знаю,— сказав Дмитро.— Це породна гора... А в породі, значить, сірка й кочедан...* Воно й горить...

Вітер доніс неприємний запах.

— Чуєш — тухлими яйцями смердить? Це — сірка...

— Диви... А подивитися — пика. Скільки тут, а не бачив... Так завод, значить, робить уже...

Мізерні людські постаті метушилися коло вогневої річки. Тепер видно, як маленький паротяг підвозить якісь вагончики. Їх перекидають і тече шлак.

Нікчемні люди, а керують вогнем...

Ось випускають чавун. Ударив річкою із домни. Потече куди схочеться? Ні, голубчику! Ось тут тобі річище... В бік не смієш... Далі рвешся? А дзуськи! Перегороджено річище, вперед невільно.

Невільно вперед, шукає чавун виходу в бік. Будь ласка!

Чавунові байдуже, що його шлях приготувала йому людина. Тече й заповнює форми. Наповнив усі й заспокоївся. Втрачає жорстокість рідкий метал, стигне, твердішає. Бери його руками, стругай, ріж, свердли.

Нічого не може метал проти людини. Видеруть руду із земних грудей, зроблять рідкий метал, а потім що хочуть ще...

Нічого не може метал проти. Але він ворожий, жорстокий. Він — хитрий. Так і чекає на необережність.

Ось навмисно потужно пішов із домни. Розгубився робітник. Піде чавун далі, не залле, як слід, потрібні форми...

Крикнув робітник товаришеві... Цей квапиться, прибіг на допомогу. А тому, що квапиться, то й бризнули на нього іскри.

Злякався. Спіткнувся поночі, потрапила нога в річку...

* Колчедан.

Була нога, як нога... А став оцупок.

Металь ворожий, металь протестує проти людської сваволі, металь чекає лише на слушний момент, щоб жорстоко помститися. А слушний момент — це необережність, помилка. Хоч інженерська, хоч робітникова.

Коли обладнання як слід, коли точний робітничий рух — металь безсилий. Хай скупчує отруйні гази, хай збирається бризнути, потужно линути — дарма.

Великий завод виріс коло Носівки. Аж дев'ять тисяч робітників.

Працює повним ходом. Належить „Генеральному товариству чавуноливарних, залізоробних і сталеливарних заводів у Росії".

Правління — Париж, вул. Тебу, 45.

Ониськам і Дмитрам байдуже, де там те правління. Що змінилося б од того, що правління було б у Москві, Харкові?

А наш Онисько із Дмитром стали на „Надію"—нову шахту.

Мабуть, не погана буде, сподіваються хазяї... Назва така...

Шахтар, прилетівши на чужу рудню, насамперед домагається каюти. Звичайно не буває. Тоді викопує яму, становить стовпи для ліжка й стола, для стін, зробить їх із обаполів, ними ж і накриє.

Хороми готові. Діти, щоправда, в них погано виживають, але чого там шкодувати — які там приємності від життя, душенці краще в боженьки...

А металіст кваліфікований,— металіст мешкав по містах. Коли запрошуєте на новий завод, то давайте не землянку, а хоч сяку-таку хатину.

Зростала Носівка шахтарськими землянками, а навколо заводу виросло робітниче селище... Так само й землянки коло „Надії".

Землянки коло Опаренкової штольні і колись забутої шахти.

Зростала Носівка. Величезний базар, ще одна церква і трахтири.

Місто буде з Носівки, як так далі піде.

Багато поліції, і знову на чолі пристав Виницький. Бо хто краще ладу дасть, як не він? Поклопоталися про нього.

Насамперед прийшли поклонитися крамарі на чолі з Ісаковичем (знов у нього найперша універсальна крамниця. Грабував її пристав, але як тепер ізнову тут буде, то що зробиш?).

— Ми завжди були із паном приставом, як добрі люди, як дві руки. Ми дуже раді, що пан пристав знову тут, бо знаємо, що ми всі з ним — чесні люди.

Ісакович промовляв, а всі крамарі вклонялися.

— Що пан пристав тут, а не якийсь чужий, то це нам, як іменини. А тому хай пан пристав не образиться, коли ми з великої радости вшануємо його, хто чим може. Потерпів пан пристав на переїзді, і яке там утримання? На добрий тютюн і дітям щось...

Помітивши нетерпеливий приставів жест, Ісакович обірвав промову і кинув назад:

— Ґіб*.

Ззаду виступили крамарі з подарунками.

— Хай пан пристав не образиться на скромність.

Матеріял, сукно, риба, чай, цукор, вино, коньяк...

Навіть перець.

— Хай пан пристав скаже, куди муку з воза знести.

Шикарний „вхідний“ баль був у пристава.

Довго думав, чи кликати Лепкова. Радився із приставихою...

Вона сказала, що краще покликати. Краще мирно з усіма, а то ще викопає щонебудь.

Пішов пристав. Не дуже-то привітний. „Барило руде“.

* Дай.

А пристав:

— Ну, Андрію Йвановичу, що було, то було. Хто старе згадає... Правду кажучи, то мені треба мати на вас злість, бо таку здоровенну свиню підклали... Але люблю за спритність. Давайте забудемо. Поквиталися, та й годі. Я неправий був, що за рушницю, паршивого зайця та карти... Але хіба ваша впевненість та глузливість не дошкулять? Злість візьме... То як?

— Кажете — здорово я вас?

— Ой, здорово!

— А розбивати голову не будете більше намовляти? Ну, мир! Ганю, дай нам чогонебудь!

Курив Донбас димарями. Промисловці не гаяли часу. Зростали акційні товариства з мільйонами капіталу. Ніде не було таких скажених дивідентів, тік капітал до Росії...

Заснувалися „Продвугілля" й „Продамета" для реґулювання продажу вугілля й металю.

Хазяйнували, як хотіли, купивши урядовців міністерства торгу й промисловости та шляхів сполучення. Диктували ціни.

Ніхто не знав учасників цих товариств. Працювали суворо конспіративно. Статут лежав у Парижі, і що там написано — знали найголовніші.

Тік річкою капітал у Донбас, щоб, скупавшись у поті й крові, повернувся помноженим у кишені власників.

Курив Донбас димарями. Вугілля під обушками падало, чавун із домни річками тік, звивалися вогневими вужами штанги, рейки в прокатці, ковтали мартени бовванки, прибирав рідкий металь форму, що бажає людина.

Найважча праця, а комусь безжурне життя.

Важка й небезпечна праця...

І переносили шахтарі - літуни з рудні на рудню звістки про нещастя. Там завал, там вибух, там обірвалася кліть...

На „Нижній Кринці“ загинуло восьмеро шахтарів і навіть штайгер через інженерський недогляд.

За це інженера Завадського присудили до двох тижнів перебування ПРИ в'язниці і до церковної епетимії... Це значить — мусів інженер проказувати „Помилуй мя, боже“ і бити поклони.

Суворий присуд, пильнуватиме інженер надалі краще...

Барабан на Горсько-Іванівській тріснув, і наказав інженер Пржебишевський збити його плянками, бо як же було спинити надовго кліть. Збитки... Хай раніше шахтарі спустяться.

Дванадцятеро трупів не можна було впізнати — звисока падали кліті...

І нічого не було інженерові.

Ніхто не відповідав і за страшенний вибух на Риківці, де загинуло двісті сімдесят шахтарів. Двісті сімдесят!

Нічого нікому не було, хоч і визнала комісія, що роботи провітрювалися неправильно, що не було зрошення забоїв, не було в шахтарів потрібних лямп, що в цій дуже газовій шахті перед вибухом вентилятори стояли аж сорок хвилин для ремонту.

А його не можна було зробити, спинивши роботу. Ані на секунду не можна спинити грошеву річку, що тече з шахти хазяям.

Йшли та йшли шахтарі. Куди не глянь, плентаються по весні з клунками. Йшли одинокі, йшли родинами, несучи немовлят...

На собі все майно, що придбав роками роботи...

Шукати кращого йдуть.

— На шахті „Іван“ можна легко стати...

— На „Івані“! Хай бог милує! Це ж не шахта, а могила.

На „Івані“ часті вибухи. На „Івані“ найхитріша адміністрація.

Колчеданисті породи запалюються від з'єднання з повітрям або з водою, коли в породі є ще сірка.

Сім тижнів одного разу горіла порода на „Івані“. Адміністрація нічого не робила, навіть заплатила двом десятникам, щоб мовчали.

Ну й вибух... А потім ще і ще...

Втікають шахтарі з „Івана“.

На весні вкритий Донбас подорожніми. Ідуть та йдуть.

Скрізь розносять звістки про біду, про нещастя.

Скрізь однаково.

Приборканий вогонь шахтарського гніву невгамовно ятрився, пробиваючись несміливими язичками.

Нагрівався історичний казан.

В Англії з її найстарішою вугільною промисловістю гине втричі менше людей.

У Донбасі: на шахті 1172 шахтарі, а лікарня за рік обслужила 43194.

Значить: один шахтар був у лікарні 37 разів...

2

Воркотин робить на прокатці. Вогненими вужами звиваються там розпечені штанги — більші, менші, грубші й тонші.

Показалася штанга із однієї діри, вислизне зараз і стрілою полетіть далі. Треба підхопити й швидким рухом скерувати в другу діру. Діра така сама, якою мусить бути штанга, тому точний повинен бути рух.

Сковзнула штанга в діру, махнула хвостом...

Вже з другого боку піймали її, знову скерували.

Вужем в'ється розпечена штанга.

Кінчили... Стрілою летить по других вальців.

І коли вже твердо прибере потрібної форми, вилетівши з останніх, бере її робітник кліщами, тягне слизькою застеленою залізом долівкою і покладе до гурту.

Холонуть штанги.

У прокатці ж прес. Він розбиває штанги на частини. Це — тонші. А грубші пиляють. Така пилка, як у циркулярці, що ріже дерево.

 Заверещить страшенно на одну лише мить і переполовинена штанга.

Гаряче на прокатці. Вальці охолоджують водою, і біжить вона із заводу грубезними трубами. Окріп. Добро бабам — перуть у гарячій воді без мороки вдома...

А робітникам охолоджуватися ніколи. Пильнуй, щоб гараз була скерована штанга. Схибиш — вискочить із вальців, а куди впаде?

Тут не врятуєшся.

— Оце добре, що в нас дроту не тягнуть.

— А що?

— Та вискакує часто із вальців — тонкий же. А тоді обів'ється круг тебе...

— Ай - яй!

— Розпечено перерізує надвоє.

— Господи!

— Еге.

Металь ворожий, металь протестує проти людської сваволі.

Старий Омелько за крановщика в мартенівському. Сидить високо, пересуває крана куди треба і сам пересувається з ним.

Гаряче. А подивишся на мартенівський вогонь без окулярів — прощайся з очима.

Обличчя Омелькове так запалене, що як і помре, то скаже знавець:

— Це був металіст.

Ллють із мартена металь уківш, перевозить його Омелько до ізложниць*, виливають у них металь, холоне. Захолоне — готова болванка. З неї на прокатці що хочеш зроблять — рейку, а то обруч на діжку.

Гаряче в мартенівському. Стоять присадкуваті печі, в їхньому череві полум'я породжує сталь.

* Форми, куди наливають металь

Гаряче. Сліпить металь, набраний у ківш. Омелько зовсім погано бачить.

Домни — ті більші. Станеш біля неї, хочеш подивитися на маківку — задирай голову. І впаде шапка, бо висока домна.

Величезними трубами в домну йде повітря. Газ у неї, газ із неї.

Такий гамір, що треба на вухо кричати товаришеві — інакше не почує.

Звик Петро до цього шуму. Так, що й удома чує. Бо як не в домні, то в голові шумить.

А що звик Петро до доменного шуму, то й говорить завжди дуже голосно — все здається, що не почують...

Перший тиждень як робив, то все забував, де він . . .

Оце підійшов до жінки, та як крикне на вухо:

— Катерино, а де махорка?

Та злякалася й дивиться... А Петро нічого не розуміє — чого це вона так?

Шумить у голові, значить, домна близько. Кричати треба.

А Катерина робить на сортувальні. Перебирає й складає листове залізо. Сусідка наліпки ліпить — „Генеральне товариство“ (те, що правління в Парижі, вул. Тебу, 45).

Треться залізо, повна сортувальна пороху. Рік-другий подихають ним робітниці, а тоді:

— Кахи-кхи-ах-ха...

Ще трохи й плюють кров'ю.

Цілу ніч ішла тоді, коли востаннє була проституткою, коли це було для того, щоб визволити невідомого їй, що сидів у шурфі. Того, що, як казав Трохим, бореться він за робоче діло, щоб легше було робітникам, щоб сами порядкували.

Коли так буде,— тоді кривді край. Якби цей щасливий час раніш надійшов, то не загинув би брат у в'язниці, не була б Катерина Катькою, що за піврубля кожен може знущатися, заплювати...

Цілу ніч ішла тоді. Куди?

Вранці почула паротяговий гудок. Пішла на станцію.

— Куди зараз буде потяг?

— На Дебальцеве.

Стала в чергу.

— Вам куди?

— Та... А куди це зараз буде потяг?

Аж висунувся касир із вікна.

— Та до Дебальцевою мені,— пригадала.

Навколо шахти, заводи. Куди йти?

Ніби приїхала шукати чоловіка. Нема такого на рудні. І не було.

— Утік, сукин син,— жалісливо співчували жінки.

— Що ж тепер робити?

Свекруха з хати вигнала.

На світі є добрі люди. Хто має мало, то хіба йому шкода поділитися? А мало в нього, то біду знає, чужу розуміє.

Призналася господині, що має трохи грошей — заплатив свекор за корову.

— То ти машину купи. В мене й житимеш... Шити вмієш?

— Та...

— Ну, то я навчу. Ти щось заробиш, і я. А що машина твоя, то й житимеш так. А пісної юшки вистачить...

Почалося нове життя. Але як би це на правду робити? Є ж якісь люди...

Не знає, що господинин брат саме з таких. Зайшов до сестри в неділю. Другий раз. А потім частіше.

Це було так радісно — відчути справжнє кохання, поцілувати того, кого любиш!

Не за піврубля!

А збудувався новий Носівський завод, туди перейшли з Петром.

Не та тепер Катя, не та. Ніхто тепер не скаже — Катька.

Шкода Катерині, що арештували Сивоконя і що тому втік Павлов. Через нього можна було зв'язатися з Носівцями. Слюсар знав її, чув про її ролю у врятуванні Павлова і тому сміливо підійшов.

Петро належав до заводської організації, Катерина знала все.

Ось почалася її робота. Треба вчитися, набиратися розуму.

Зв'язати гуртки. Але тут арештували Сивоконя, взяли декого з заводу.

Не та Катя, не та...

Вона охоче задушила б наглядача прохідної будки. Кажуть, що він — колишній кат. Іноді б'є робітників, як причепиться.

І завжди правий.

— Не знаєте ви тут на сортувальні Катерини? Вона така висока, чорнява.

— Що, жінку загубив, то й шукає за прикметами?

— Дівчатка, ось чоловік жінку шукає!

— Ха-ха-ха!

— Візьми мене, я чорнява...

— Та не Катерина, а Горпина.

— А я Мокрина!

— Весело вам живеться, що брикаєте так. А по чому зуби?

Сміються з Ониська робітниці — прийшов шукати, а не знає, кого.

— Та йому ворожка наворожила — Катерина, висока, чорнява.

— Чекайте-но, бабешки! У чоловіка справа, а ви хахоньки. Хтось, мабуть, переказав щось.

— Еге ж, еге ж, — зрадів Онисько — йому не подобалося, що веселі жарти робітниць можуть звернути на нього непотрібну увагу.

— Так у нас Катерин...

— Та ось одна! І чорнява!

— І висока!

— Катерино! Катерино!

Тьху! Він же її знає. Можна було б не питати.

— Маю до вас справу.

— Ой, побачить чоловік!

— Та відчепіться ви від нього! — запротестувала серйозна молодиця, що перша заступилася за Ониська.

— Так ви із Зазубреного,— Онисько оглянувся.—Павлова ви...

Петро, що коло домни звик голосно говорити, насамперед ніяково подивився і кашлянув. Часи були суворі, хто його знає... Ось же забрали... Без свого зрадника не обійшлося...

Але як Онисько не боїться розповідати йому про свою роботу та організацію, то яке він має право не вірити.

Треба вміти годувати мартени. Робітники підвозять пісок, залізний брухт, доломіт... А скільки чого треба? На око знають сталевари, з практики, але ж тонни заліза й усього.

Крутиться над мартеном кран, керує ним старий Омелько.

Покрикує на нього і на всіх містер Гліз, англієць. Він один знає секрет правильного годування мартена.

У роті рівна люлька (вона ніколи не гасне, а як і гасне, то однаково стирчить у зубах), очі дивляться зневажливо. Так само зневажливо кривляться голені губи.

— Работіть! Работіть! Ваш номер штраф.

На заводі нема Петра, Омелька. Є нумери в табелі. не людина, а нумер, потрібний на певному місці виробництва.

Містер Гліз був у себе робітник, а тут — технік.

А ще на заводі є містер Чермен, інженер. Це справжній джентлмен. Іде цехами, боїться доторкнутися до брудного росіянина.

Містер Чермен може дуже довго стояти над хлопцями, що вручну свердлять діри на стиках для рейок.

Він може кричати і вдарити стеком. Кричить, правда, дуже рідко — не гідно джентлмена підвищувати голос у розмові з таким самим джентлменом, а тим паче із цими...

Хіба людьми?

Та й не знає гаразд мови Чермен. А стек переконливий.

Англійці на заводі в Росії — не ті, що вдома. Там —

— Мій дім — моя фортеця.

Там парлямент, там громадянські свободи. Що англійці люблять волю в „розумних", як вони кажуть, межах, це вони довели дуже давно — насамперед одрубали голову королеві. Перший сказав там своє слово буржуа — і квітне.

Але англійцеві потрібна воля вдома. По інших країнах вона непотрібна — хіба інші народи гідні такої волі, як англійці?

Хіба оці росіяни, це робуче бидло, здатне лише пиячити, заслуговують на волю, знають, що вона таке? Коли б знали і були варті, то мали б.

Хіба вони здатні на проґрес? Який тут може бути проґрес, коли свердлити дитячими руками діри дешевше, аніж машиною.

Колись, обмірковуючи питання про потрібне заводові обладнання, містер Чермен орієнтувався на свій завод, на робітників-англійців. Директор лише посміхнувся:

— Ви не знаєте місцевих умов. Як вам відомо, машина вигідна тоді, коли вона зменшує витрати. А як дешевше без машини...

Є ще на заводі бельгієць Марку. Він оце так побив одного хлопця, що довелося відрядити до лікарні. А бив за те, що підручний не приніс решти. Послав його по горілку й закуску і дав усього піврубля. Закуски було дуже мало, додав хлопчина свого гривеника, але звідки він міг принести ще решти?

Хлопець одлежався, повів його дядько до округового інженера скаржитися.

Вигнали із заводу хлопця разом із дядьком...

І трапилося диво дивне — за робітника заступився пристав Виницький! Настоює прийняти назад.

Дивується директор — відколи це поліція поробилася за робітничих оборонців?

А пристав:

— Обіжник пана губернатора № 2307, що є і в вас, рекомендує підчас страйків і різних виступів не йти на поступки, щоб не розбещувати бунтівників, не давати доказів, що організованою боротьбою можна чогось досягти. Всі поліпшення мусить запроваджувати адміністрація з власної ініціятиви. Непогано було б вам про це пам'ятати і час од часу дещо робити. Це вибивало б ґрунт із-під ніг аґітаторів. Але разом із цим пан губернатор радить не створювати зайвих конфліктів, коли виразно випинається сваволя адмінстрації. Пане директоре, хіба бельгієць мав право збити до нестями хлопця з такої причини? А звільнити дядька можна було згодом і трохи тонше.

Важко тепер пристав Виницькому. Стільки робітників на шахтах і заводах. А на заводі не затурканий шахтар, металіст бувалий і потрібний, тому не дуже то крути йому хвоста.

І на заводі взагалі неспокійно.

3

Слухняний кран, що ним керує Омелько, крутиться навколо мартена. Невидана тварина — кран, химерна, жива, розумна. Але розум її — розум конструкторів, а тепер він Омельків.

— Кришку!

Полум'я шугнуло догори. Гаряче...

Тонни заліза, піску, вугілля... Все ковтає мартен, перетравить і буде за дванадцять годин криця.

— Піску надати!

— Мангану!

— Приготувати доломіт!

Містер Гліз дивиться на все збоку і попихкує рівною люлькою.

Неохоче проказав:

— Ще.

Мало мангану, на його думку. Старий майстер одчув ніяковість і закричав на робітників — ніби це вони винні.

Вороже поглядає із своєї будки Омелько на Гліза. Коли проходить кран недалеко від англійця, в Омелькові нестримне бажання циркнути на нього крізь зуби.

„І чого він, гад, несеться! Так само колись робив, як і ми...“

Можна б — охоче кинули б робітники техніка разом із залізним брухтом у мартен. Бо за кожну дрібницю він зневажливо:

— Моя штраф писати...

— Свіня, у вбіральня година сідів...

Завалку скінчили, можна трохи спочити. Пішов містер Гліз.

— Так вони йому один штраф і другий... а потім і звільнили за невихід.

— І що це за порядки! Людина може загинути, а ніхто й не знатиме...

Один вивантажник шлаку торік ізник. Нема й нема. Плакала жінка — невже кудись утік і слова не сказав? Так жили ж у згоді, рік усього...

Арештували? Так було б відомо...

А оце знайшли в шлаковій горі опалений присмажений труп.

Хвилювалися робітники...

— Ось пождіть, що із домною ще буде. Зависла ж, а її ремонтують. Як звичайно, робота. А це не жарти!

Це не жарти, як зависне домна! Це значить, що вся маса матеріялу висить у верхній частині, не циркулює, скрізь рівномірно творячи чавун. Він зашлакувався від неправильного завантаження.

Що вже робили горнові — дарма. Безсилий могутній протяг, що вихорем мішає все в домні.

Зависла.

Інженери сперечалися, що робити. Але роботи не спиняли. Навпаки — можна деякий ремонт перевести.

— А як домна ся...

— Не забувайте, що ви лише технік! — обірвав юнака інженер Потикин.

Як домна сяде, буде великий вибух, пошкодження домні, а йому неприємності. То й треба, щоб не було в домні хоч зовнішніх неполадок — мовляв, невідомо чому зависла, випадок.

А що робітникам небезпека...

Домна сіла. Металь із верхньої частини впав додолу всією масою, а не розтопившись поступово.

Під металем гази, повітря, вугілля. Всього в домні стільки, скільки вона може вмістити. То як упала маса, нікуди повітрю й газам подітися. Виходу! Стіни...

Вибух.

Кинувся металь із газом на простір.

Чотирьох робітників, що працювали над ремонтом, вдарило, опекло і страшенно кинуло в повітря, шістьом опекло очі, волосся, спалило, посмажило тіло.

Лежать дев'ятеро, а десятий — Петро — біжить із божевільним криком. У спину йому вп'явся чавун, випалює тіло глибше та глибше...

Нелюдський крик...

Біг Петро, аж поки наткнувся на щось і впав.

У тілі холонув чавун...

Не доменний цех, а кухня. Запах печеного м'яса... Людського...

Почалося із слюсарно-механічного. Старий Липчук блискає очима з-під сивих кущів. З настобурчених білих вусів сердиті слова:

— Дайте сюди інженера, що наказав ремонт! Чому — гад — не стояв сам коло домни! Де інженер?! Хай скаже, чому ремонт, як домна зависла! І чому зависла...

— Де інженер?!

— Давай інженера!

— Інженера Потикина!!

— Потикина! — кричав Петрик альтом.

— Кидай роботу! До інженера!

— Гудка! Гудка!

Сунули до кочегарки.

Збентежено завив гудок. Плакав, загрожував і кликав...

Вже йдуть робітники дрібносортового цеху, з'єднуються із слюсарно-механічним. Це найсвідоміші цехи. Бували в бувальцях робітники.

А старий Омелько веде суворих „мартинів". Мартенівський цех — це спека від полум'я, разюче світло печей. Це блиск металю, наливаного в ізложниці. Це завалка брухту у піч, звідки б'є полум'я. Воно пече й сліпить...

Важко „мартинам", суворі вони й люті...

Штампувальники йшли, ливарники, з мідняцької.

З прокатки йшли люди, звичні до точних рухів.

Електротехнічний вагався, але хіба там не пролетарі?

Всі рушили після гудка.

А де ж сортувальниці, де жінки?

— Уляно, не чула гудка? Всі кинули.

І тихше Петрик до сестри:

— Мабуть, страйкувати будемо. За нещастя з домною і взагалі треба. Скажи їм щось...

Не звична Уляна до виступів. З кожною зокрема поговорити — інша річ. А перед усіма... Але...

Випросталася рішуче й стала на залізні пачки...

— Товарки!

— Запнулася. Поправила волосся, кашлянула.

— Кажи, що пішли всі до контори вимагати від інженера Потикина відповіді, чому нещастя в домною.

— Товарки! Чули гудка? Чули! Це наші брати й чоловіки пішли вимагати в інженера Потикина відповіді, чому нещастя з домною, чому ремонт, як домна зависнувши... Забрав вибух наших чоловіків, наших братів, батьків... І не раз було й буде, коли вони так... А ми не дихаємо отут порохом?

То хіба не підемо разом із усіма спитати, чому ці смерті, доки?!

Знявся крик. Жінки щось кричали одна до одної, не чуючи й не розуміючи нічого. Але кожна вгадувала, що товаришка обурено переконує йти до контори. Та хіба треба переконувати!

Уляна скочила з пачки і попрямувала до дверей.

За нею тиснулися робітниці. Пропхнули корка в дверях і хвилею виллялися на двір.

А там шумувало...

Пригадали все. Як металь не раз уже калічив од майстрової та інженерської недбайливости. Як нічого не казали робітникам і вони спали під домною, де гази. Пригадали махінації із лікарняними касами, як адміністрація позвільняла робітничих кандидатів і тому ніхто не хотів іти в правління.

— Чому робітник за якийсь місяць умирає, як учадіє коло домни? Чимсь натруть голову й груди, виходить ніби здоровий, а там лягає й помре.

— Тоді кажуть, що помер із своєї причини...

— Його навмисне чимсь одживляють, аби дійшов додому.

— Давай сюди інженера!

— Потикина!!

— Директора!!

— Директора давай!!

Щодуху мчав стражницький загін, деренчав телефон до козацької сотні.

Заворушилися дев'ять тисяч робітників — не жарти. В конторі трусилася адміністрація.

— Де ж поліція, козаки ...— блідо шепотів директор.

Хоч і цікаво Петрикові, що буде, але треба повідомити комітет. А він на „Надії".

Біжить щодуху колишній реаліст, а тепер слюсарський підручний. А раніш — маленький салдатик великої героїчної армії, що не побоялася піти на бій із саморобною зброєю.

Син своєї кляси, син каторжанина.

Ось їде хтось бідаркою.

— Дядьку, підвезіть до „Надії"!

З таким одчаєм попросив, що відразу взяв фурман.

— Поганяйте! Поганяйте!

— А що таке?

— На заводі ...— стримався,— на заводі нещастя!

Вдарив фурман коня. Летить бідарка. Назустріч козацька сотня.

Зметуть ...

Звернули ...

В стовпі куряви кінські голови, червоне й чорне в папахах, брязкіт зброї, кінський хрип ...

Не стримався Петрик, обернувся і погрозив кулаком.

„Господи, щоб не було так, як тоді, коли Івана Довгого й Грицька"...

— Поганяйте! Поганяйте!!

Страшно було на заводському дворі. Грізні людські вали зараз зметуть контору ...

— Як Христа вимагають ... Пам'ятаєте: „Розп'яти його, розп'яти!"

Не тішить інженера Потикина порівняння з Христом. Мов крейда інженер.

На сходах важкі робітничі кроки ...

З друкарницею гістерика.

— Не пускайте! Не пуска-айте...

Хтось кинувся до дверей.

— Залиште!

Озирнувся на директора.

— Це ж, очевидячки, депутація. І хіба защіпка...

Жував сухими губами.

— Стражники!!

— Козаки!!

— А-а-а-а-а-а...

Директор опанував себе. Ззаду робітників чорніли стражники. На повній ході осадила коні сотня.

— Як махну хустинкою, стріляти! — і пристав Виницький врізався у робітничу масу, щоб пробитися до контори.

Перед конем, що скажено став дуба, злякано розступилися. Ще коня нагаєм.

— А-а-а-а-а-а...

— Як виявиться, що інженер Потикин винний, його буде покарано... А поки ми його усунемо з посади... До висновків комісії...

Що мали казати делеґати?

Кинуло масу з цехів бажання обвинуватити інженера. Будуть обороняти — рознести все...

А тут директор визнає, що він винний. Обіцяє покарати, якщо обвинувачення буде доведено.

Але як начальство покриє інженера?

— А як інженер винний, а йому нічого?

— Бо ворона вороні очі не...

— Слідство ж буде за вашою участю. Видно буде всім... А домни й мартени без догляду... Ще можуть бути нещастя...

Це було так. Про інженера згоджується директор, а що далі казати — невідомо. Сказали товариші вимагати на суд інженера, але як буде комісія...

Як трапилося нещастя, то клясовий інстинкт штовхнув усіх до контори. А делеґати переважно були з поміркованих. Прохололи трохи...

Але старий Липчук не дарма читав Петрикові книжечки.

— А щоб домна зависала і ремонт робити, так на це комісія потрібна?! Хай інженер не винний, що зависла, чорт із ним, але що ремонт наказав робити...

Хтось штовхнув Липчука під бік. Подивився сердито, хотів говорити далі, але увагу притягнув голос за вікном. Хтось промовляв перед натовпом.

— Чого вони там марудяться! Чому інженер не йде пояснити! Які там переговори!

— Давай його сюди!

— Давай!

— Дава-ай!!

Натовп хитнувся до контори.

Пристав Виницький скочив до вікна.

Делеґати нерішуче топталися, лише муркотав щось Липчук.

— П'ятачники, сукини сини,— міг почути сусіда.

— Братця, слухайте сюди! — пристав вип'явся за вікно.

— Слухайте! Слухайте!

— Собака буде говорити!

— Ану! Ну!

— Інженера давай!

— Інженера-а!!

— Потикина а-а-а-а...

— Братця, як інженер винний, то буде покараний... Але послухайте...

— Ага! Інженер буде покараний! Так навіщо чекати?

— Сюди давай!

— Давай!!

Знову хитнулися до контори.

Зблід пристав Виницький і витягнув хустинку.

— Брятця...

Щось кричали ззаду. Робітники спинилися.

Задні хотять вислухати пристава, бо за ними козаки й поліція. В них перші кулі.

Дехто добував із землі каміння.

Камінь — зброя пролетаріяту.

— Дайте сказати...

І як сказав пристав, заніміли хто чув. Були невиразні чутки, але ніхто не зважав на них. Газет же не було — не пускали їх у робітничі райони.

Почули і не хотіли вірити. Невже...

— Що він сказав? Що сказав?

Заднім не чути...

— Війна... Проголошена війна...

Впало з рук каміння.

— Війна!

— Війна!!

— Війна!!!

— Вій...

на...

— Вій...

— Проголошена війна, Петрику... Нещастя з домною тепер маловажне. Війна — ось...

— Там козаки!

— То ми й не проб'ємось на завод. А там же є товариші...

— П'ятачники!

— А Воркотин, Омелько, Липчук, Петро...

— Петро опалений...

— Є, одним словом.

Навколо війни все тепер треба...

Прикро Петрикові, що він так гнався і дарма, але на обличчях товаришів було написане щось таке грізне, таке жахливе, таке... що підліток озирнувся, чи не трапиться це страшне ось зараз.

Рознесе їх і знівечить.

На безмежних просторах читали:

— Ми, божою милістю, імператор... цар... великий князь...

Всі титули, а тоді про беззахисну Сербію і Росію — двічного оборонця справедливости...

Про те, що Німеччина оголосила війну...

І найважливіше — які роки мобілізовані.

На просторах у всіх закутках лунав плач.

„Послєдній нонєшній дєньочек“...

Бешкетували п'яні мобілізовані і ходили вірнопідданні маніфестації.

І хто був упевненіший, що йому не доведеться воювати, той дужче і патріотичніше вигукував.

Двадцять чотири на добу працювали волосні писарі й „Присутствія“.

— За віру...

— За царя...

— За батьківщину...

— НА ФРОНТ!

Панянки приміряли вбрання сестер-жалібниць, тітки писали записки, щоб десь безпечно влаштували небожів. Росли, як гриби, потрібні на це організації й комітети.

— На фронт!

— На фронт!!

Розходилися з барикад робітники. Крива революції була піднялася сторч, але —

— На фронт!

Облудна хвиля патріотизму, стан облоги і воєнно-польовий суд...

Впала крива поземно...

— На фронт!!

На безмежних полях замість кіп — ґвинтівки в козлах. Селянська країна замість серпа й коси взяла в зашкарублені руки зброю.

— Ми, божою милістю...

Божою!

Милістю!

Милістю...

Божою милістю десятки мільйонів смертей!

-- На фронт!!!

— З нами бог!

— Gott mit uns!

Бог із ним — у це вірив кожний. Хмари кадильного диму, безліч благальних слів. Був би бог, у скрутному становищі опинився б:

Кого послухати, кому дати перемогу?

Скрутне було б боже становище!

„Разумєйте язици і покоряйтеся, яко с намі бог“.

„Gott mit uns!“ — навіть на паскових пряжках написано.

— З нами...

— З нами...

— З нами...

бог...

Мільйони наїжилися баґнетами. Грізно позирали гармати, задерши поки затулені пащі.

Ешельони, ешельони, ешельони...

— 8 коней, 40 людей...

Постріл серба Принципа був перший із мільйонів...

Мільйонів? Мільярдів!

Героями дня, причиною дівочих зідхань були офіцери.

Йдучи з дамою, вони підтримують її лівою рукою — права мусить бути вільна для козиряння старшим і відкозирювання молодшим.

Іноді лишали дам і били салдатські обличчя — треба обстоювати свою офіцерську гідність, а її порушив „нижний чин“, не приклавши за певним ритуалом руки до козирка і не вирячивши очей на пана офіцера.

Державна машина скажено запрацювала на війну. І ця машина безжалісно стерла б того, хто не послухався б її або перешкодив.

Злочин той самий, а кара подорожчала — воєнний час. Воєнний час, стан облоги. Замість колишнього ув'язнення — смерть...

Прощалися з матерями, жінками, дітьми, нареченими і йшли. Німець не дає спокійно жити, побити його...

А хто впорскував у вени антифебрин, хто приймав диґіталіс, хто капав сірчану кислоту на вапно й дихав парою... Краще зруйнувати здоров'я, аніж іти на фронт...

Лікарям - фахівцям цієї справи — текли золоті річки. Навіть Носівський фершал купив собі дороге хутро, а жінка блищала золотом.

А скільки набралися члени приймальних комісій!..

Л. ПЕРВОМАЙСЬКИЙ

З ФРОНТУ

Тонко леза дзвонять,
тон колеса ешелонять,
вогнем горить пожежа лон,
летить скажений ешелон;
гак - верста - гак - верста
та гаків до ста
та ще перехрест...
В тил.
Брест.

Амуніції багато —
три ґвинтівки на брата,
кулеметні стрічки —
довжиною річки.

Бомби нам би
лобом би і амба,
а бабам би бублики...

Не дрімайте, буде лихо!

Самсон сопе.
Сон сам сипе соп.
Пісок повзе,
Ешелон салдат везе:
вези,
вези —

з'їли соли три вози,
може, більше, може, й ні,
за імперію
        на війні!

Був би нам би всім би хрест,
більшовицька власть —
                Брест!

Салдатська власть —
Буржуям напасть!

Буржуй журбу
клене худорба —
буржуя жує
чорна
    журба...

Землі нам —
не панам,
а машини нам таки,
так таки...

гак таки,
таки гак та ще й га —
займись нудьга,
нудьга згори...

Ешелон з гори!

Тонко леза дзвонять,
Тон колеса ешелонять,

сон сам сипе соп,
Самсон сопе —
повзе піском
ешелон пішком!

ВОЛ. ЗОРІН

КРИВА ДОРОГА

Разгульная кудесница гармонь,
рыдай и пой...

А. ЖАРОВ

1

День був сліпучо ясний. Здавалось, соняшна золота імла застигла в повітрі. Де - не - де з густих ґрон акацій, що струнко витяглись уздовж широких вулиць наддністрянського міста, зрідка вилітали зелені метелики і, покружлявши в повітрі, знесилено падали на землю.

Тихо. Зморене спекою місто немов задрімало. Тільки ген, на околиці, біля приземкуватого мурованого будиночка біленьке киценя пустотливо плигало, перекидалося, то знову, притаївшись, мов завмирало, уважно розглядало спіймане лапочками листя, випускало його і вмить ловило. Враз киценя шарпнулося в бік, зирнуло крізь відчинені двері до пивної, звідки залунали п'яні голоси, й хутенько зникло за дерев'яними ворітьми. Здоровенний Сірко, що безтурботно лежав собі під стіною в тіні, напівзаплющеними очима стежачи, як гралось на сонці дурненьке киценя, підвівся ліниво й загавкав на порушників тиші. Покотилась на вулицю пісня, а слідом за нею звуки гармонії. Сірко стрибнув на поріг пивної і люто загарчав. Гострі собачі очі визвірились у куток кімнати на п'яну компанію. Сірко обірвав пісню. Замовкла гармонія. Зубастий, молодий, чорнявий парубійко схопив зі столу тараню, підійшов до дверей і кинув її на вулицю.

— На! — махнув рукою собаці. Сірко метнувся за таранею.

Зачинивши двері, Зубастий п'яною ходою повернув на своє місце, одяг через плече ремінь нової двохрядки, і гармонія знову заговорила. Грав Зубастий впевнено й барвисто. Молодь поважала за це гармоніста, завжди запрошуючи його на вечірки. От і тепер. Лише гармонія

 замовкла, в кімнаті повіяло нудьгою. П'яні голови важко схилилися. Але Зубастий всміхається, весело вигукує і двохрядка дрібно - дрібно - дрібнесенько чеше гопака. Звуки переплітаються, електризують, лоскочуть... Повеселішали хлопці.

— Ех - ма! — вискочив на середину і закосив по підлозі високий, білявий кіно - механік Віталій Востричкін. Плескаючи в ритм долонями, він кумедно викручував ногами, вистукував закаблуками, а потім, узявшись під боки, пішов навприсядки. Раптом підвівся біля столу і, схопивши чарку, тріпонув довгою чуприною.

— Братва, не відставай! — гукнув і ловко перехилив чарку. Зубастий нижче схилився до гармонії і гопак змінився піснею.

Всі загомоніли, ніби намагаючись перекричати гармонію. Трудно зрозуміти — сперечалася компанія чи просто розмовляла. Тільки Востричкін не брав участи в розмові. Сівши біля гармоніста, він схилив на груди обважнілу голову. Міцний фізично, але над міру вражливий, Востричкін мав слабкий характер і легко підпадав чужому впливові. Тужна пісня опанувала його. Прокинувся в ньому жаль, жаль до всіх, навіть до самого себе. Жалко й Варю. Ось він немов бачить її образ перед собою, десь у далекому, густому тумані...

Близько півроку тому вони зустрілися вперше. Низенька, тендітна така, з великими карими очима, заклопотаним обличчям — вона одразу припала йому до вподоби. Потім зустрічі на засіданнях місцевкому, спільна робота в різних комісіях, на нарадах, зборах. Витримана, розумна, завжди уважна й чула до скарг службовців — такою він звик її уявляти собі. І як дізнався, що Варя комсомолка — аж радісно стало за неї.

— Вона варта цього, — майнуло тоді в думці.

Тепле товариське почуття росло й непомітно перетворювалося у сильніше. Він полюбив її, навіть про одруження мріяв.

Якось на виставі в їхньому клюбі грав гармоніст Зубастий. Майстерна гра захопила Востричкіна. Він уважно слухав музики й пильно стежив за рухом жвавих пальців. Востричкін теж грав і любив гармонію, але в клюбі не було гуртка гармоністів; не організували, бо не було чим платити керівникові. По виставі Востричкін підійшов до Зубастого. Умовилися, що Зубастий за незначну плату покаже деякі варіяції. З того часу часто бував у свого „маестро“ і познайомився з його товаришами. В неділю випадково потрапив на вечірку. Зубастий умовив і він лишився в компанії. Гуляв, пив, грав на гармонії. Не пам'ятає, як і незнайомі дівчата з'явилися. Танцювали, співали. Звернула на себе його увагу синьоока, струнка, в жовтеньких черевичках. Особливо якось усміхалась до нього, кидала виразні погляди, іноді примружувала свої великі ясні очі.

— З вами так приємно, ви так легко й мило танцюєте,— сказала, пестливо кинувши на нього проміння своїх глибоких, синіх очей.— Такі мужчини,— тихо додала,— мені подобаються.

Хотів довідатися, хто вона, але дівчина непомітно зникла. Розпитувати товаришів соромився і лише часто поглядав на двері. Синьоока того вечора не вернулася.

Нетерпляче дочекавшись другого дня, ранком прийшов до Зубастого і довідався, що синьоока — попівна Надя, дочка хазяїна того самого будинку, де кватирював Зубастий. З того часу і почав частіше навідуватись до Зубастого. Так і сьогодні. Мав бути на засіданні місцевкому. Обіцяв Варі обов'язково прийти. Але, йдучи повз кватирю Зубастого, не витримав і зайшов. Перехилили по чарці. Потім поставив від себе. Вчора була получка. Звичайно, він і на цей раз не скаже Варі, де був. А товаришів з місцевкому можна обдурити, що занедужав. Не вперше...

Хрипкий голос затяг пісню, за ним підтягнув гурт. „Стеньку Разіна“ немилосердно калічили. Хто, мов

навіжений, ліз на верхні ноти й обривався, інші просто кричали, аби голосніше. Не співали, а ревіли; кожному хотілось, щоб чули тільки його.

— Востричкін, чого носа повісив? Тещу поховав чи що? — гукнув Зубастий і, перевалившись на бік, розтяг гармонію. Востричкін підвів голову. П'яні очі глянули на Зубастого.

— А що? Гадаєш, мо' не втну... — Востричкін криво всміхнувся, сперся ліктем об стіл, набрав повні груди повітря і, заплющивши очі, приєднав і свій голос до загального реву.

Настав вечір. Незабаром місячна ніч непомітно зборола пекучий серпневий день і, втомлена довгою дорогою, залягла на відпочинок, розкинувши густі тіні по закутках. У прозорім серпанку хмар на безмежному небі тихо гойдався місяць. З вікон пивної на вулицю падали бліді плями. Гомін і пісні раз-у-раз обривалися, стихали. Нарешті місто завмерло, принишкло. Лише вітер тихо шумів акаціями та іноді десь на околицях довгим і сумним виттям перегукувалась четвероноaccess сторожа на всі замки позасуваних хозяйських будинків. Спало місто. Заснули й у пивній: хто сидячи біля столу, хто розтягшись на підлозі.

До таких картин шинкар Микитич звик. Спинивши свій погляд на зібганій у кутку постаті Зубастого, він усміхнувся. Майже всі клієнти величали шинкаря „Микитичем". Іноді й кепкували з його незґрабної постаті і кривих ніг. Але посміхалися так, нишком, бо Микитич, як, бувало, розсердиться на кого, то вже хоч лусни, а на борг не дасть. Правда, в нього на вивісці тільки пиво, але для своїх людей знайдеться й міцніший трунок. У пивних пляшках траплялись і вино, і горілка. Коли ж фінінспектор або міліція „накривали", то вже вдячні клієнти брали гріх на себе. З собою, мовляв, принесли й пили, потай од Микитича. А Микитич тоді розводив руками, голосно лаючи безсоромних клієнті , що топлять його, безневинного. Так бувало нераз. Зате й Микитич

віддячував. Гроші позичав на проценти, „пиво“ давав у борг. У нього тихенько й дівчат можна було зустріти. І Микитич ніколи не скаже: „Годі пити — плати гроші“. Навпаки. Дасть чого хочеш і скільки хочеш. Зате на другий день кругленький рахуночок подасть. А як клієнт починає дивуватися, Микитич ображається:

— Добре. Як собі хочете, а вдруге на борг і не просіть.

Клієнт, звичайно, пам'ятає, що може прийти ще коза до воза, і сплачує рахунок. Складати ж рахунки — Микитич умів. Не дурно вчився шинкарювати ще в батька.

— А оце,— знову всміхається Микитич, складаючи рахунок,— теж треба приписати.

Провів по рахункові лінію, задоволено позіхнув, дмухнув на лямпу і вийшов до другої кімнати, де він квартирював і де під машкарою знайомих іноді бували „парочки“.

В пивній п'яна тиша. Хтось гикнув, почав блювати, потім брудно вилаявся й замовк. Тиша.

Крізь щілини в віконницях місяц кидав на підлогу тоненькі срібні смужки, перетинаючи ними цигарковий дим, що прозорими хвилями повис у важкому повітрі. В кутку ґніт нічної лямпи блимав, тлів і здіймав угору кіптюгу. Раптом вогник блимнув маленьким полум'ям і згас.

II

По кутках світлої, просторої фото - кіно - майстерні кілька механіків поралися біля кіно - апаратів: чистили, змазували, перевіряли частини. Праворуч, під широким вікном, зігнувся над маленьким столиком Вострички̂н. Він перевіряє свій апарат. Але робота та якось не ладиться. Важкі повіки самі злипаються. Соняшне проміння відбивається в склі, сліпить, заволікає очі золотим гарячим павутинням. Всередині ціле пекло. Рот, мов тухлятиною набито. У голові боляче стукотить після вчорашнього „бенкету“ у Микитича. Вострички̂н пригадує

 собі як він нераз замість засідання місцевкому, потрапляв до Зубастого, потім до пивної, як гуляли... Але вчорашнє вкрила якась непроглядна завіса.

Ранком Вострички́на привезли додому товариші. Але як це було, не пам'ятає. Треба вірити тому, що сказала його мати, коли він нарешті сам прокинувся.

— Де це ти, голубе мій, так нализався?

Товариші роздягли його, поклали спати, а самі пішли. Він почав пручатися в ліжку, подер сорочку на грудях, кричав — пече.

Мати напоїла кислим молоком, його знудило... Потім трясся, як у лихоманці, нарешті заснув. Мати говорила, що він страшенно лаявся, ображав її брудною лайкою, кликав якусь Надю.

Вострички́н сів на стілець біля столу й нахмурився, відчуваючи сором перед старенькою матір'ю і товаришами. Знову відбулося засідання місцевкому без його участи. А він же дав слово, що буде.

— Треба щось вигадати, — сказав собі, і обличчя йому почервоніло. — Та чи повірять? — промайнуло в думці. — Адже „вигадувати" доводилося не вперше, і товариші йому вже не дуже то й вірять. Це він помічав, хоч вони й не висловлювали своїх думок.

— Але що на цей раз сказати?

Це питання гнітило і відповідь знайти було дуже важко. А треба буде конче щось сказати, бо будуть підозріло дивитися в вічі. Він пам'ятає, як після минулого засідання голова і секретар місцевкому зайшли до майстерні і ніби між іншим зацікавилися, чому його на засіданні не було. Він добре розумів, що це не дарма. Відповів. Але хотілося крикнути:

— Чого прикидаєтесь, хіба ви не п'єте!

Ясно, — думав він, — хочуть спіймати мене на чомусь. І у Вострички́на непомітно зароджувалася проти товаришів лиха думка. Недавні часи, коли він разом з ними брав активну участь у громадській роботі, затерлися в пам'яті, наче їх і не було. Особливо ж дивувала його

Варя: зненацька приходить додому, хитро випитує — де і з ким він буває.

— А зася не хотіли? Нічого ви не взнаєте,— зло всміхнувся Востричкін.— Не на дурня натрапили.

Думки знову повернули до того, яку ж його відповідь дати їм сьогодні. Але в голову нічого путнього не приходило. Все якісь дурниці, дитячі, неймовірні. Востричкіна брала лють. Він раз-у-раз тер рукою чоло, нервовим кроком міряючи майстерню.

Зверху задеренчав дзвоник.

Скинувши халата, Востричкін похмурий попрямував на другий поверх до їдальні. Він поспішав, щоб попоїсти на початку перерви й уникнути зустрічі з членами місцевкому.

Біля буфету нікого ще не було. Купуючи сніданок, Востричкін запримітив, що до їдальні ввійшла Варя. Удавав, що не помічає її, сів у куток спиною до дверей і почав їсти. Не хотів, щоб Варя підходила до нього. Боявся підвести очі, зустріти пильний її погляд. Він і сердився на неї, і соромився її. Але Варя сама підійшла.

— Здравствуй, Віталій! Де ти був учора? — спитала просто.

А в тоні відчувалося підозріння. Це ще дужче роздратувало його. Нічого не відповів і лише кинув на неї короткий злий погляд.

— Чого це обличчя в тебе таке опухле? Чи не хорий? — стурбовано спитала Варя, сідаючи поруч. — Глянь, на кого ти схожий... Чого ж мовчиш?

Востричкін, запинаючись, хриплим голосом почав відповідати. Говорив і сам дивувався з своєї несподіваної вигадки, що вчора був хорий і просив матір говорити всім, хто приходитиме, що його нема. Знав, що Варя теж приходила, але почував себе так погано, що мусив лежати в ліжку.

Сказавши це, Востричкін відчув полегкість і глянув на Варю. Але відразу ж опустив голову. На нього дивилися пильні, повні докору, очі.

— Невже правда?— з досадою думала Варя, пригадуючи чутки, що Востричкін зв'язався з якоюсь роспутною компанією і пиячить. Вона ще вірила йому. Чи пак, хотіла вірити. Адже не так давно він до праці ретельно брався та й громадський робітник з нього був непоганий. Службовці шанували його, до місцевкому обрали одноголосно. А вона? Вона не тільки поважає його...

Сподіваючись щонебудь довідатись, Варя почала говорити, які питання розглядав місцевком на засіданні, де він не був. А був би, то, безперечно, теж узяв би участь у розв'язанні їх, але... Вона замовкла і замислилась. І по павзі тихо немов марила:

— Ти пропустив сім засідань. Ще й прогульником став. А через що саме — мовчиш, не говориш. Ну, скажи, Віталій, невже це тобі приємно?

Обличчя Вострічкіну нахмурилося. І в думці проповзло:

— Єзуїтка. Набридли йому всі ці підозріння. Напосілись на нього, цькують. І Восричкін мимоволі порівнював усіх тих, хто, на його думку, хитрощами намагаються залізти йому в душу, з тими, що ніколи не мучать його запитаннями: що він робив, що гадає робити, де був, з ким був? Там він почував себе легко. І, нарешті,— міркував далі Востричкін, — кому яке собаче діло до моїх вчинків і думок! Усяк може робити, що йому хочеться. Я ж не примушую нікого робити те, що йому не до вподоби. Я ж не пораюся в чужих думках.

Вострічкін вирішив сказати це Варі. Годі, він скаже їй усе, що накипіло йому в душі.

— Варю, знаєш що? — рішуче почав Вострічкін. Але відразу ж замовк, густо почервонів і поквапцем підвівся.

— Що? — спитала Варя.

— Я зараз, зараз...— І хутко подався до виходу, не зводячи ока з голови місцевкому, що стояв біля буфету. Коли Вострічкін почув голос голови, йому щось наче підказало — геть звідси.

Вострички́н побіг до майстерні, взяв маленьке люстерко і, заглянувши в нього, насупив брови. Звідти виглядало пом'яте, опухле обличчя і засмаглі губи. Вострички́н кинув люстерко на вікно і почав працювати. Десь глибоко ворушилась лиха думка: досада і злість на Варю, на голову місцевкому, на всіх своїх дотеперішніх товаришів.

— Шпики. Гади!..— закусував безсило бліді губи.

Він знову згадав Зубастого, Надю і інших. Ні, вони не такі. Відчув велику потребу бути тепер там, серед них, весело сміятися, грати, пити. Надя! Вона така струнка, така приваблива...

Згадав першу ніч, проведену з Надею. Згадав, як вона кинулася цілувати його, коли він подарував їй лакові черевички.

— Ти любиш мене,— гаряче шепотіла,— бо хіба ж купують подарунки тій, кого не люблять?

Обличчя Вострички́ну повеселішало, радісно й задоволено всміхнулося. Аж млосно стало. Але раптом Віталій скривився. Згадав Варю і, порівнюючи її з Надею, почав дивуватися, як міг він закохатися в дівчину, що тільки й знає: громадська робота, біганина по клюбах, зборах... Хіба це жінка? Вона так поводилася з ним, що годі було навіть обійняти її... Коли він натякнув, що хоче подарувати їй золоту обручку, вона здивувалась, а потім давай доводити йому, що це міщанство, пережитки минулого. Це йому, Віталію Вострички́ну! Нарешті порадила обручку продати, а гроші використати на якусь іншу потребу.

— Хай і так,— усміхнувся він.— Зате нині обручка з туркезою так гарно вилискує на Надіній біленькій ручці. Вона зраділа, коли в театрі він тихенько одяг їй обручку. Тоді лише тепло й міцно стиснула йому руку. А на вулиці ще й поцілувала. Коли б змога, хіба ж такі подарунки він би дарував. І Вострички́н почав думати, який би новий подарунок купити Наді. Завтра зустріч у неї дома. Передала записку, що батьки виїздять на

 хутір храмувати, а дома лишається сама... Розуміється, як таки можна проґавити таку рідку нагоду. Треба приготовити закуски, винця... А головне — подарунок. І такий, щоб знову здивувати її. Так приємно, коли на її запитання: „А що ж сьогодні Віталік приніс мені?“ — він довго не відповідає; вона розгадує, сердиться, а потім ще дужче радіє.

Так і завтра він зробить. Купить щось цікаве, спочатку трохи подратує, а потім покаже.

Діждавшись кінця роботи, попрямував Віталій просто до ювеліра. Звідти вийшов, притиснувши під лівою пахвою жовтий пакуночок.

III

Великий годинник у чорній шахві, що стояв біля дверей червоного кутка, вдарив вісім. Кілька чоловіків і одна жінка сиділи в кінці кімнати біля круглого столика й тихо розмовляли. То засідав місцевком.

— У поточних справах, — далі говорив голова місцевкому, є питання про члена комітету Востричкіна. Я коротко поінформую. — І почав розповідати, що за останні часи Востричкін зовсім не з'являється на засідання, не виконує громадських навантажень, став прогульником. До місцевкому надходили чутки, що Востричкін пиячить. Нарешті, от офіціяльна заява, що він зв'язався з якоюсь темною компанією і його бачили в місті п'яним.— І голова почав читати заяву.

Всі насторожились. Варя, що сиділа крайстолу, напружено слухала.

— Ну й гад!.. І хто б сподівався!..— Чулися зрідка обурені вигуки місцевкомівців.

У заяві було написано, де і з ким пиячить Востричкін. Постановили спершу перевірити правдивість самої заяви, а потім уже обговорити справу, щоб при тому був і Востричкін.

Перевіряти заяву обрали комісію. І Варю до комісії тої обрали. Комісія подалася просто до пивної Микитича.

Варя нервувала. — Невже тому правда?.. Невже справді він на таке звівся? — з прикрістю думала вона. Але відчувала, що була б рада, якби виявилось, що заява неправдива.

Так міркуючи, мовчки йшла з товаришами. От і пивна. Зайшли. Нікогісінько. За шинквасом напівсонний гладкий хазяїн. Побачивши незнайомих гостей з дівчиною. Микитич хутко підвівся і ласкаво спитав:

— Чего угодно - с?

— Та ми ж не туди потрапили, — виразно глянула Варя на товаришів. І вони вийшли.

— Бачите, немає, — сказала Варя. А очі блищать і аж викривають думки, що так і стукотять радісно: „Неправда тому, неправда"...

Помовчали трохи. І по короткій павзі Варя спитала тихо:

— Що ж далі робитимемо?

— Підемо до кватирі, а коли й там нема, то на цьому скінчимо, — відповів один з членів комісії. І показав рукою на низенький, довгий будинок, відмінний за інші таємними вікнами: — Он той будинок. Але в ньому темно...

— Певно брехлива заява, — перебила його Варя і хотіла запропонувати розійтися, коли раптом почула звуки музики. Вона сторожко зупинилася, потім підбігла до вікна. Всередині було весело й гомінко. Аж притулилася до скла. Лунали чоловічі й жіночі голоси. Потім дужий сміх Вострички́на. Варя відчула, що зблідла.

— Як же глянути на нього, — мудрувала. — Адже коли вона лише натякнула про чутки, він образився. А тепер — віч - на - віч...

Варя підійшла до дверей.

— Стукати? — приглушеним голосом спитала товаришів...

Щось задеренчало за дверима й відразу ж стихло. Потім грюкнула засувка. Хтось намагався відчинити двері. Варя з товаришами сховалися за ріг будинку.

— А чого ховатися? — думала Варя.— Тепер все ж одно. Краще постукати, ввійти...

Новий грюкіт засувки прикував її увагу до дверей. З середини разом з плямою світла видерлися сміх і звуки гармонії.

— Ну, й нудний ти,— вистрибнула на двір дівчина в білій сукні.

— Чого нудний, чого? — нетвердим язиком питав Вострички́н, тримаючи дівчину за руку. Раптом притяг її до себе й підняв на руки.

Варя одвернулася, важко дихаючи.

— Віталік, не тут, не тут! — пручалася дівчина і нарешгі вирвалася.

— А от не зловиш!? — засміялась вона й побігла в садок.

— Надю, стій! — крикнув Вострички́н і теж побіг туди, звідки дратував його приглушений дівочий сміх. Між деревами майнули дві постаті. І зникли... В садку стихло.

Між деревами нікого не було видно. Але Варя ніби бачила його там, з нею. Вона, розгублена, стояла на порозі кімнати, де на колінах у хлопців сиділи размальовані дівчата. Але не помічала цього. Погляд її блукав там, під деревами, де замовк сміх...

Ходімо,— почула нарешті голос і механічно пішла. А її тягло до Востричкіна, щоб крикнути йому: „Підлий, підлий!“ Ні, не крикнути, а так... зробити щось. Що — сама не знала. Образа мучила. Вона була певна, що він інший. Мимоволі згадала залицяння Востричкіна. Згадала, як він хотів подарувати їй золоту обручку. Випадково довідалася, що він не сплатив за кілька місяців членських внесків, обережно, по-товариському порадила йому тоді використати ці гроші на якусь іншу потребу. Намагалася довести, що його крок невірний, що це відгук старого. А тепер, бачачи Востричкіна тут, вирішила, що він од цих дівчат навчився робити подарунки, певно робив їм і робить.—

Так, безперечно так,— він думав, що й я така, як ті, що за подарунки...

— Треба рішуче поставити питання про Вострич-кіна,— сказав член комісії. — Завтра зберемося й напишемо доповідну записку, щоб розглянути на черговому засіданні.

— Добре,— глухо відповіла, дивлячись кудись у бік. Вони попрощалися, і Варя повернула додому. Думок вже не було. Огидно все. Вона швидко минула будинок, де пиячив Востричкін. Звідти лунали веселі пісні, що здавалися їй диким галасом.

IV

Похмурий працював Востричкін. На всіх дивився вовком. На кожному обличчі йому ввижався прихований глум. Варю не зустрічав уже кілька днів. Учора під розписку повідомили, що на черговому засіданні місцевкому будуть важливі питання і його присутність обов'язкова. Що місцевком довідався про його пияцтво, Востричкін не знав. Компанія, де він досі почував себе, як свій серед своїх, почала криво дивитися на нього. Він уже не раз чув: — Без грошей, а теж у люди пнеться. А він уже заборгував усім, кому тільки можна було. Наді — соромився, бо не мав на що купити їй подарунка. Якось випадково зустрівшись із ним, Надя запитала, чи правда, що в нього борги і він без грошей.

— Так, правда,— відповів їй щиро. І дивно, вона насупилася, сердито блимнула на нього й обурено заговорила:

— Не уявляю собі молоду людину без грошей. Ні до театру, ні покататися,— лічила по пальцях,— ні купити щонебудь, ні вечірку влаштувати...

Востричкін хотів сказати, що дістане грошей, але вона хутенько розпрощалась, виправдуючись, що дуже квапиться. І вже не кликала його до себе, як це було раніше. Нарешті, позавчора його затягли до Зубастого на вечірку. Соромно було признатися, що нема грошей.

 Пішов. Пили. Потім послали і його до Микитича докупити горілки та вина. Але Микитич, певно, теж довідався, що він без грошей і ні за що не хотів давати в борг. Уже й так за ним у Микитича рахувалося чимало.

— Віддайте спершу старий борг,— спокійно говорив Микитич,— а тоді вже будемо балакати, чи дати знов, чи не дати.

— Як же його вертатися ні з чим? — міркував Вострічкін, уявляючи собі п'яні, насмішкуваті обличчя товаришів.— А Надя? Він мусить щось зробити. А може не повернутися, а завтра вигадати якусь причину?

Аж зрадів цій думці. Та, глянувши на Микитича, знову нахмурився.

— Не вернусь, хтось інший прийде докупати. А цей розповість, що, мовляв, був, прохав у борг... Довідаються... Ні.

І Вострічкін почав знову прохати.

— Нарешті, я дам офіціяльну розписку, що поверну через два дні,— запропонував він.

— Розписку-у? — розсміявся Микитич.— А що ж я за вашу розписку куплю? Мені потрібні гроші, а не якісь там розписки. А нема грошей, то й нічого гуляти. Розписка мене не ґарантує. Їх он,— мотнув він головою до залізної скриньки,— ціла купа лежить.

— Ну, то що ж вас ґарантує, щоб ви повірили? — спитав Вострічкін.

— Я ж кажу, гроші, або...— Микитич не договорив. Вострічкін швидко наблизився до нього.

— А квиток? Профсоюзний квиток? — тихо спитав.— Квиток і розписка, що квиток лишаю, як завдаток на два дні?..

Тієї ночі Вострічкін не розумів, що діяв. Але ранком замислився. А що, як виключать із союзу? Треба рятуватися, треба десь роздобути грошей. Хіба поїхати в командировку на село демонструвати картини.— І Вострічкін аж повеселішав, згадавши, що тим, хто їздив

по селах, командировочні видавали наперед. Як навіжений бігав по бухгальтерії.

— Та чого ти метушишся, не встигнеш, чи що! — дивувався бухгальтер.

— Їду сьогодні,— відказав Востричкін. І одержавши аванса, хутенько подався до Микитича.

— Тільки прошу вас, щоб ніхто не знав.

Микитич зробив образливе обличчя.

— Від мене? Щоб хто довідався? — ткнув він себе в живіт пальцем.— Це ви вже ображаєте мене.

Востричкін заспокоївся й пішов. Він поспішав до майстерні за апаратом, щоб сьогодні ж виїхати на село, а в неділю продемонструвати там кілька сеансів.

Учора був у Наді з подарунком. Ночував нічку. Сказав, що їде до Петрівки.

— До Петрівки? — перепитала Надя.

— Так!

— Ну то там же й свої люди в неї є — секретар сільради Голота. Ще за старих часів, як батько її був у тому селі священиком, Голота писарював у волості.

Востричкін зрадів з цього:

— А може б ти мені листа до того Голоти дала?

— Охоче! — і Надя написала листа.

Їхати треба було цілу ніч і Востричкін улаштувався в вагоні на верхній полиці. Поруч лежав хтось. То вчитель з Петрівки. Розговорились.

— Оце повертаю з міста,— говорив учитель.— У шкільних справах їздив до окрнаросвіти. І раді-ж будуть селяни... В селі таки давненько не було кіна...

Востричкін лежав горілиць, удаючи, що слухає. А потяг швидко мчав, ритмічно вистукуючи колесами, на обважнілі повіки владний сон навіваючи.

V

— Сьогодні, товариші, — почав голова місцевкому, відкриваючи чергове засідання комітету,— маємо ознайомитися з матеріялами розслідування справи Востричкіна.

 Ви інформуєте? — спитав він Варю, що сиділа проти нього. Та хитнула головою.

— Прошу! — Голова сів.

— Товариші! — почала Варя. — Факти, наведені в заяві, цілком підтвердилися. Ми справді застали Востричкіна з п'яною компанією. Детально про це комісія написала в доповідній записці, де взагалі характеризувала його поведінку: невідвідування засідань, прогули тощо. Але головно, чи розглядати зараз справу: Востричкіна знову немає на засіданні.

— А де ж він?

— Поїхав у командировку на тиждень.

Варя прочитала доповідну записку. Вона не раз обдумувала останні події і лише шкодувала, що все це раніше не виявилося.

— Ясно, — міркувала про себе, — він потрапив під шкідливий вплив, зробився п'яницею — і ось наслідки.

Як закінчили засідання, всі разом заговорили.

— Хвилинку, товариші, хвилинку! — гукнув голова. — Є три квитки на виставу. З Харкова приїхала переїзна опера і ставить „Лебедине озеро". Хто піде?

Всі хотіли йти. Але квитки потрапили до товаришів, що розслідували справу Востричкіна.

В театрі їх зустрів третій дзвінок. Відразу ж здійнялася завіса і балет почався.

— Ах, яка краса! — почула Варя голос своеї сусідки. Голос наче знайомий: Варя глянула на сусідку в розкішній сукні, але обличчя було незнайоме.

Після першої частини знов глянула і остаточно впевнилася, що помилилася. Її вона не знала. Проте, чомусь мимоволі прислухалася до веселої розмови сусідки з якимсь чоловіком, що сидів поруч неї. Раптом сусідка одкинулась на спинку фотелю й заплющила очі. Намальовані губи її поволі заворушилися.

— Життя! — мрійно говорила сусідка. — Яка дивна музика, які нерозривні в ньому, які неможливі одне без одного — радість і горе...

— А-а-а! — нахилився до неї знайомий. — Новина! У вас обручка з туркезою.

Дозвольте глянути?

— Будь ласка,— всміхнулися намальовані губи. — Це подарунок мого нового поклонника.

— Саме? — спитав той, розглядаючи не так золоту обручку, як білу, пухку руку.

— Ви не знаєте його. Це молодий, цікавий хлопець, на прізвище Вострички́н.

Варя аж кинулась од несподіванки. В уяві виринув Востричкін і той вечір, коли він прохав дозволити подарувати їй обручку з туркезою.

А сусідка, сміючись, розповідала, що Востричкін поїхав у тижневу командировку через матеріяльну скруту. Варя уважніше почала прислухатися до голосу. Їй ніби почулося, що сусідка назвала Востричкіна на ім'я. Так, вірно. Знову чує: „Віталік". Тонкі брови Варині звелися в чорну смужку. Вона напружено щось пригадувала. Не заплющила очі, а міцно, міцно стулила - потім раптом відкрила.

— „Віталік, не тут, не тут",— ці слова без сумніву належать дівчині, що оце сидить поруч неї. Варя всміхнулася і немов у задумі, безцільно дивилася наперед, де наче хвилі в морі у тиху годину ледве-ледве колихалися довгі полотнища синьої завіси.

Задеренчав дзвінок. На сцені вели танок лебеді.

Скінчилася вистава. Варя, попрощавшись з товаришами, завернула в темну вуличку, лише на рогах освітлену маленькими електричними ліхтариками. Її переганяли фаетони. Фаетон з сусідами швидко пролетів, обігнув площу й зупинився біля пивної.

Місто немов прокинулося серед ночі. Чути було веселі голоси й сміх. Молодь жартувала. Дехто напівголосом перекручував мотиви „Лебединого озера". Промайнувши світле коло останнього ліхтаря, Варя підійшла до меленького будинка й зникла в ньому.

Голоси поволі вщухали. Місто знову засинало. Годинник на пожежній башті несміливо вдарив по тихому, напівсонному повітрю двома короткими мельодійними звуками. Десь далеко під акомпаньямент роялю про щось розповідала скрипка.

VI

Широкий, сірий степ перед очима кружляв, нестримно летів у бік, мчав на собі дерева, людей, села і немов провалювався десь у галявині за далеким імлистим обрієм. Гарно було дивитися на танок землі від швидкого руху кур'єрського.

Відчинивши в вагоні вікно, Востричкін висунув голову. Вітер плутав, куйовджив волосся, голками в лице колов. Погляд його схопив маленьку крапку, що ген-ген на обрії маковим зернятком кружляла, наближаючись. Нарешті виринули контури населеного пункту, потім будинки.

Прикривши очі долонею, Востричкін дивився на село, що вже швидко зростало. Поміж будинків срібним зеркалом вилискувало озеро, а навкруги села поволі ворушився довгий темний ліс.

Потяг загув і важко підійшов до маленької станції.

Разом з Востричкіним злізло ще три чоловіки. Найняли селянського воза, що розвозив пасажирів до околишніх сел, і поїхали до Петрівки.

— Чи довго їхатимемо? — спитав Востричкін візника.

— А от рахуйте.— Від станції буде верстов п'ять з гаком.

Віз котився поволі.

— Воно конешно,— немов винувато додав візник,— з кращими кіньми скорше б доїхали, а так... певно не раніше, як над вечір.

Зав'язалася розмова. Говорили про всяку всячину. Нарешті віз виїхав на гору й раптом, мов з-під землі, вилізло невеличке село. Сонце вже заходило за обрій і рясним промінням золотило чепурненькі білі хатки,

що великим табуном розляглися навколо маленького озера. Ліс обірвався біля села. По той бік знову тягся широкою темною стрічкою. Край села шлях розходився на два боки.

— Куди ж їхати? — зупинив візник коней.

— До сельбуда! — проказали пасажири.

— Можна й до сельбуда! — І дідусь смикнув віжками:

— Гай-гай, близенько.— Коні знову потьопались тихою ходою і за кілька хвилин віз зупинився біля маленького будинка, з написом над дверима „Сельбуд“. З помешкання повибігала молодь і зацікавлено розглядала пасажирів. Вострichкін зняв з воза кіно-апарат. Молодь оточила:

— Що це за машинка?.. А для чого вона?.. Товаришу, мо скажете?

— Кіно,— пояснив Вострichкін.— Я приїхав показувати картини.

Незабаром надійшов завідатель сельбуда. Він повів Вострichкіна до помешкання.

— Ні, тут не можна,— сказав Вострichкін, розглядаючи маленьку з низькою стелею сельбудівську кімнату.— Тут вміститься не більше, як п'ятьдесят чоловіка, а апарат і полотнище нема де поставити.

В розмову втрутилися селяни, що вже почали збиратися до сельбуда.

Обміркували, де й як влаштувати кіно. Селяни почали будувати арку для полотнища.

Якийсь молодий парубійко погодився показати Вострichкіну, де мешкає Голота По дорозі парубійко говорив про Голоту і, сміючись, тихо сказав:

— Він випити любить.

І Вострichкін довідався від парубійка, що горілка продається в кооперативі, а кооператив поруч Голотиного будинка. Що цю ніч будуть досвітки, де можна погуляти...

— А ось і будинок Голоти,— раптом зупинився парубійко біля низенького дерев'яного паркану. Серед

двору стояла довга, біла ліплянка, крита старим уже очеретом.

— Ваня, чи ти не до мене? — почули вони голос. Востричкін оглянувся. До них наближався високий, худий, неголений чоловік.

— Товаришу Голото, цей твариш приїхав з міста, листа до вас має.

Привіталися.

— Прошу до хати, запросив — Голота. І вони ввійшли до низенької, але просторої кімнати.

— Спасибі, все ж не забули.— Це від батюшкиної доні, Наді, — пояснив Голота парубійкові прочитавши листа. — Ну, то, роздягайтеся, гостем будете й повечеряємо зараз. А ти Ваня, той... Іди сюди, — покликав він парубійка до другої кімнати. Чутно було, як вони там тихо перешіптувалися.

— Пробачте,— вийшов через хвилину Голота,— може й ви з нами перехилите?

— А чого б ні,— відповів Востричкін, Тільки ви ж і мою долю прийміть. І дав Голоті карбованця.

Згодом вони сиділи за столом — вечеряли. І як одна пляшка спорожніла, Голота почав згадувати минуле.

— Добра і компанійська була людина,— говорив він про батюшку.— Але в революцію забідили його, несправедливо забідили. Все забрали. Будиночок який гарний у нього був,— хитнув він головою до вікна. — І той забрали.

І він довго й нудно згадував батюшкіне минуле.

Та кінець—кінцем схилився над столом і захріп.

У селі залунала пісня.

— Підемо? — спитав парубійко.

— Підемо, — підвівся Востричкін.

Вони вийшли на вулицю. Купка хлопців і дівчат поволі наближалися до них.

— Ваня, з ким це ти? — разом спитало кілька голосів Купка підійшла ближче.

— Знайомтесь. Товариш привіз кіно, — сказав Ваня.

— Ти б запросив його на досвітки, — порадив Вані високий парубок.

— Коли приймете, то я не від того,— весело відповів Востричкін.

— Просимо, просимо. Побачите наші досвітки.

Жартуючи компанія подалася вздовж вулиці. Згодом знову залунала пісня. Собаки забрехали у відповідь.

Від купки відокремилися два парубійки і швидко подимчикували до місцевого „спиртотресту“.

VII

У неділю ще зранку було похмуро. На небі важкими хвилями пливли хмари. Востричкін, завідатель сельбуду і голова сільради щораз частіше поглядали вгору.

— Може у вас є якесь просторе помешкання? — спитав Востричкін.

— Є, але теж мале. Це майстерня прокатпункту. — А втім, ходімо, глянемо, може що й вийде, — запропонував завсельбуду.

Вони пішли до помешкання, що здалека виглядало маленькою білою хатинкою.

— Нічого не зробиш, поставимо тут, — говорив Востричкін, розглядаючи довгу, напівтемну кімнату. — Воно краще було б на дворі, місця більше...

— Звичайно. Але он, бачите? — показав голова сільради на вікна майстерні. — Накрапає.

По шибках уже барабанив дощ.

Почали влаштовувати апарат. Згодом у помешканні можна було тільки стояти, але знадвору сильно напирали. Квитків і контролі не було. Чимало забрало часу, доки поставили апарат та полотнище, і селяни почали нетерпляче вигукувати:

— Чи довго ви там будете! Пускайте, час бо...

Серед глядачів були й п'яні. Вони брудно лаялися. Востричкін квапився, але незадоволення й лайка присутніх, важка голова після досвітків—все це нервувало його. Він радий кинути сеанс і піти спати, такий стомлений. А тут ще лаються.

Нарешті навів апарат. „Вітер, кіно-драма на 7 частин“,—з'явилися на полотні червоні літери.

В помешканні курили і після другої частини стало душно. Від задухи заболіла голова, нудило. Щоб скоріше закінчити сеанс, Вострючкін пустив картину без перерви між частинами й прискорив темп. На третій частині картина обірвалася. В помешканні почали гукати:

— Не жени... Куди він спішить?.. Гроші взяв і пускає абияк...

— Граждани, до порядку! — крикнув голова сільради.

Та картина знову обірвалася. Знявся свист і тупіт. Вострючкін зробив перерву.

Підійшовши до дверей, він запалив цигарку і почав глибоко дихати свіжим повітрям. Надворі дощило. Вітер гнав хмари кудись за обрій. Але свіже повітря ніби збільшувало нудоту, і Вострючкін вирішив скоріше закінчити сеанс.

Перед кінцем п'ятої частини картина знову обірвалася. Вострючкін зняв незакінчену стрічку і, не запаковуючи, кинув її під стіл, де лежали відкритими всі продемонстровані стрічки. Шоста частина ще на початку обірвалася.

— Ат-к бісу! — І Вострючкін з пересердя шпурнув у бік цигарку. Цигарка вдарилася об підлогу, плигнула вгору і маленькими зірками засипала кіно-плівку. Зашкварчало. Вострючкін відчув біля ніг сильний рух повітря і з жахом побачив, що його швидко повило полум'я. Картина стала. Актори завмерли на полотнищі.— Пожежа! — з блискавичною швидкістю майнуло в думці, і Вострючкін крикнув:

— Рятуйте, горимо! — Але голос його потонув у диких криках і свистах.

— Не жени!.. Чого женеш!..—І раптом тиша.

Вогонь, як звір, що після довгої неволі попав у ліс, шалено плигав по кімнаті, гув.

Натовп кинувся до дверей. Штовхалися, падали під ноги, намагалися протиснутися наперед, але... Єдиний

вихід, двері, де стояв кіно-апарат, загородило полум'я. Натовп шарпнувся назад, до заґратованих вікон. В кімнаті стояв одчай. Діти, жінки, чоловіки кричали, лементували. Біля першого вікна бійка, і з одчаєм:

— Пустіть!.. не лізь!.. Ой!..

Біля другого — кілька чоловіків обороняли вікно, а троє гнули ґрати. Ґрати впали. Натовп разом рвонув наперед і загатив вікно. А вогонь, не підпускаючи нікого, швидко сповнював кімнату, легко коливався в повітрі, червоними язиками лизав людей. Люди закривали долонями очі, ховалися один за одного, тиснулися в купки. Між ґратами першого вікна застрягли дві постаті. Важкий целюльоїдний чад паморочив голови. Дим виїдав очі. Раптом щось тупо й важко бахнуло. Тиша. Бахнуло вдруге, втретє... Поволі з глухим гуркотом розійшлися стіни, важко рухнула стеля, вкривши вогненним покривалом збожеволілих людей. Вогненний стовп ревів, тріщав, палав червоними язиками, кидав у далеку височінь черепицю, бабахкав нею вгорі і засівав поле мільйонами зірок.

Полохливо гув дзвін.

. . . .

Поспішаючи до вокзалу, Варя швидко пробігала очима дописа в газеті про подробиці події.

— Пробачте, — зіткнувшись несподівано з прохожими, кинула короткий байдужий погляд на чоловіка й жінку. В жінці не впізнала театральної сусідки, що йшла з своїм новим коханцем, вилискуючи золотою обручкою. Варя поспішала. Думки рвалися туди, де пожежа, жертви, нещастя. Навіть рух потягу здавався надто повільним.

— Скоріше б, — стукало в голові.

Потяг швидко мчав до Петрівки.

ДЕНЬ ВРОЖ

Червоним маком
борозни цвітуть
І співи наймичок
і молоді обличчя...
Де між жита радгоспів
лине путь
В майбутнє наше,
В перше п'ятиріччя.
Ми тільки вчора,
майже
тільки вчора,
Як сонця промінів навала
йшли на тінь
Перемогли...
і слуха далечінь
упертий клекіт
трактора — мотора
Організованих хотінь.
Новому ще
стоять на перешкоді
І непман і куркуль —
закляті вороги,
Але гукнула біднота
на сході
Го-оді!
Вже переорюють степи
і трав'яні луги
Великі революції плуги.
Під вітром
шелестить
тяжким колоссям нива,
Бо на ріллю
давно вже
в синю рань

Упала в блискавках тремтячих
Злива
Бо сили віддала
вся молодь колективу,
Дням соцзмагань.
Сьогодні радісно!
селяни біля муру
Промовця слухають
Й кидає Малоштан
жарини слів
Про нашу диктатуру,
Що з'єднує
з заводом лан...
Вінок з отави
з ячменю намисто
Медових ягід
з кленового гаю
Нам боса осінь
радісно принесла.
Хай села всі
й гучне, велике місто,
В день перемог,
напруження,
врожаю —
Плетуть з електрики
крицеві перевесла.

І. ДУБИНСЬКИЙ

ТИСЯЧОНОГИЙ БУМЕРАНҐ

ДО ЮВІЛЕЮ 1-ОЇ ЧЕРВОНОКОЗАЧОЇ ДИВІЗІЇ

З-під Перекопу, розтягнувшись кількома колонами, по шляхах сквозного таврицького степу, пішли червонці на захід.

Шість полків стримголової кінноти та один дивізіон артилерії — усього сім шалених колон йшли нарізно сьома голими шляхами до одної загальної точки.

Першу колону вів безвусий дев'ятнадцятилітній Віталій Примаков, що сидів крем'язним юнаком на своєму величезному рухливому коні. Тисяча молодих і старих партизан Лівобережжя не замислюючись йшли у бій за своїм юним командиром полку. Начальник тисячі відважних, безоглядних голів і сам голова над головами в буйних і запеклих ділах, був скромний наче дівчина серед своїх близьких друзів.

Пантелеймон Потапенко йшов на чолі колони другого полку. Свою путь від бунчужного ескадрону до командира полку він пройшов, не зігнувшись жодного разу під тягарем нечуваного навантаження.

Кращий товариш кожному козакові, він ретельно ставився до імени червоного козака й жорстоко переслідував кожне занедбання з непримиренністю політкаторжанина.

Його важка рука сільського коваля невблагано опускалася на голови усіх ледарів, боягузів і барахольщиків. Так само як і у своїй сільській кузні, він збирав у 2-му полку кожну безпритульну людину, безхазяйського коня, кожний цвях і ремінець. Цікаво — в ті суворі часи він нікого не обкладав „матом", заміняючи цей незамінний вираз власно створеною формулою — „з бугра твою мать".

Покручуючи свої вільгельмівські вуси, він на стоянці, у бою й поході безперервно знаходився серед твоїх козаків.

З третім полком ішов Іван Хвістецький. Царські казарми, а потім і шанці світової війни не витравили в ньому духу Домбровського вуглекопа. Не служивши ніколи в кавалерії, він не раз водив свій полк в атаку проти денікінської кінноти.

Він думав повільно, але крепко. Не марно Віталій Примаков взивав його „Фабій Кунктатор". Як добрий господар, він беріг сили своїх міцнотілих коней. І лише за натиску зверху, він неохоче командував — „Полк, ристю".

Йому давали ті завдання, що вимагали систематичного, впертого, методичного натиску. І цей польський вуглекоп впевнено вів своїх кубанців в бій проти польської шляхти.

На чолі четвертої колони йшов антипод Хвістецького — „шалений“ Новіков. У цього було палке серце й гаряча голова. Його нестримний запал передавався усім вершникам. Він на свойому гнучкому коні з зігнутою шаблюкою виїздив битися один на один проти вершників Вранґеля. Він відновляв картини століть, що поринули у вічність, картини, за якими з вчащеним биттям серця стежили тисячі людей з червоного й чорного стану. Сміливий наскок, відважна атака, кавалерійський „вабанк“ були завданнями 4-го полку червоних козаків.

Бойці 4-го полку поховали свого командира на цвинтарі села Шпичінці Подільської губерні. Вони його втратили на дроті білополяків, що в ньому заплутався його шалений кінь.

На зміну йому на чолі завзятих вершників стрімголового полку став Карачаєв, що загинув у кавалерійській атаці від кулі Махна.

Михайло Демичев вів п'яту кольону червонців. Його шлях — від газетника й чорнороба до царської казарми. Від підпрапорщика старої армії — до командира полку червоних козаків.

Він не замислюючись відстібнув усі свої чотири ґеорґія та дві чужоземних медалі, щоб змінити їх на погановироблену з бляхи п'ятикутну зірку.

У нього було палке серце, але холодна голова. Він не кидався безрозсудно в атаки. Його міцні руки в шоферських рукавицях не залишали топографічної мапи. Він фотографував кожний кущик, кожну зморшку місцевости, кожний її виступ на неґативі своєї пам'яті.

Кожну бойову дію він виконував як добре вивчену лекцію. Він йшов упевнено в бій.

5-му полкові давали завдання, що вимагали для свого виконання палкого серця й математичної голови.

На чолі 6-ої колони козаків посувався дезорганізований Красков. Потрапивши з сезонників у кірасирські унтери, він багато років не розлучався з конем. Удосконалене знання всіх плацпарадних тонкощів кавалерійського ладу забезпечили йому амплуа командира полку. Побут кірасирської казарми надовго контузив його примітивну психіку.

Здатний провести найскладніші кавалерійські справи, він не був здатний організувати найдрібнішу; найпростіше діло. Його неорганізована воля дозволяла командувати над собою всім, починаючи від штабсурмача до обозного сотенної кухні.

Він був здатний безбоязно, без вагання сам полізти на дивізію білополяків, але не був здатний тямуще спрямувати в атаку хоча б одну ланку.

Кремезні, непохитні „москвичі" 6-го полку, набрані за закликом партії „пролетар на коня" по 20 чоловіка з кожної волости московської губерні, не мали того командира, на якого вони заслугували.

Красков, залишивши червоне козацтво, загинув у кавалерійській атаці на Каховському пляцдармі в лавах 2-ї Кінної армії.

Червоні гармати — сьому колону червонців — вів незабутній Зюка.

З безпритульних гармат демобілізованих царських частин, з гармат німецьких окупантів, з захоплених у Денікіна дрібнокаліберних „макленів", утворили червонці свою артилерію.

Робітник Зюка, свого часу герой дня, якого, як начальника, що має в своєму розпорядженні могутню артилерійську одиницю, по черзі переманювали до себе на службу командири червоних частин, та він „всурйоз і надовго" пришвартувався до червоних козаків.

Він був для своїх гарматчиків не тільки за командира, але й за батька. За Зюком вони напоготові були йти не тільки у вогонь і воду, але й „до самого чорта позичити пороху".

Завжди жартівливий, завжди насмішкуватий, він не пропускав нікого без своїх їдких зауважень і дотепів.

Сім могутніх колон буравили простір і час, посуваючись невхильно вперед.

Попарно вони об'єднувалися в бригади. На чолі одної з них стояв завзятий і сміливий робітник Григор'єв. Два полки об'єднував хвалько — офіцерик Сметаніков, на третій бригаді був підполковник Мікулін, що носив з гідністю звання командира робітничо - селянської армії і комбрига червоних козаків.

Три бригади — 6 полків кінних червонців та один дивізіон артилерії, близько 10 тисяч робітничо - селянських хлопців,—вів за дорученням комуністичної партії—вождь червоних козаків — Віталій Примаков.

Тисячоногий бумеранґ, з десяти тисяч вершників, що його не раз кидало червоне командування на білі тили, знищивши ворога, незмінно повертався до свого командарма.

Примаков у двадцять один рік був начальником одної з сильніших у Республіці кавалерійських частин.

Це був не тільки вождь кавалерійських частин, але й політик і дипломат. Сибірська каторга, київська тюрма, жовтневі барикади та бої в самій столиці й під Ленінградом, стали за кращу академію для вождя червоних козаків.

Щоб згуртувати навколо себе й примусити йти вмирати не вагаючись робітника з харківського паровозобудівельного заводу, металіста з київського Арсеналу й депа, незаможника з Решетилівки й Кобиляк, наймита з Люботина й Мерефи, новомосковського й Келибердянського середняка, картузника з Вовчанського й шевця з Лубень, штабротмістра й полковника з Москви й Ленінграду,— треба було бути більшовиком Примаком.

М'який, вкрадливий, задушевний голос Віталія Примакова, що майже ніколи не міцнішав, з першого ж разу завойовував кожну нову людину.

Скільки раз одна поява Примакова підбадьорувала сотні, полки. Рідко можна було його побачити з голим лезом. Від нього й не вимагалося, щоб він був лихий рубака, хоча в багатьох атаках він був попереду. Треба було, щоб він був скрізь і ніде. Треба було, щоб козаки постійно бачили й відчували, що з ними Примак.

Одне слово Примака ставало за тему для довгих розмов по сотнях.

Ця сама рука, що вміла приголубити й підбадьорити тисячі робітничо-селянських бійців, не тремтіла, коли треба було покарати свого ж облудного члена сім'ї. Примаков не вагався, коли треба було знищити тих, навіть найвідважніших бійців червоного козацтва, що під впливом тих чи інших причин, плямували славне й бойове ім'я червонця.

Сім колон червонокозачої дивізії, під проводом Примакова йшли широкими таврицькими й херсонськими степами на панську Польщу.

* * *

800 кілометрів ішли колони червонців з-під Перекопу до Бугу, демонструючи деннно й вночі міць робітничо-селянських полків. 800 кілометрів йшли сім колон червоних козаків нарізно, щоб біля Хмельника зібратись в єдиний кулак. Білополяки під впливом французьких „наставників“ посунули на Київ величезні сили. На останньому фронті вони засіли в шанці за дріт, одбиваючись від червоних частин гарматним вогнем.

Кілька разів червоні полки атакували верхи шанці й дріт. Цього запалу вистачало на один-два батальйони. Свіжі сили, що висувалися з білопольського тилу, одбивали червонців.

Ніч на 4-е червня червоне командування насичило рухом бронепоїздів, артилерії, піхотних і кінних полків. Біля станції Комарівка, мов затиснені в пружинах, затаїлися в лісах і ярах червонокозачі чоти, сотні, полки.

Точно опівночі звірячий подих трьох тяжких бронепоїздів розірвав затихлу ніч. Темрява зацокотіла чавунними люками. Лінія залізниці лизала темряву язиками жадібного полум'я. Відказові гранати ворожих гармат ступали п'яними кроками по житніх ланах.

Зодягнені в свої сталеві панцері, плазували бронепотяги залізною колією. Розхитавшись маятником, могутнім тараном, стукнули по комарівській станції.

За ними пішли партизани. Переходячи щодня з того боку тероризованими одинаками, вони створили на нашій території міцний загін. Руками, що звикли більш до коси й лопати, вони розбирали видані їм ґвинтівки й шалено ними дерли смуги колючого дроту.

Жмеринські, барські, проскурівські, деражнянські та лятичівські селяни лізли на дріт, намагаючись зійтися з ворогом.

Їхні мстиві руки безжально знищували білополяків. Разом з бронепоїздом і бійцями 60-ї стрілецької дивізії, вони зробили у фронті супротивника величезний пролім.

Оголилось нутро польської оборончої системи. Беззахисні опинились усі резервні частини, склепи амуніції, залізниці, штаби, валки, управління.

Через пролім на ці чулі точки червоне командування кинуло тисячоногий бумеранґ. Із світанком злетіли червонці в свої вм'яті сідла й рушили на захід полк за полком.

Розворушені села дивились на козаків із здивованням. Селяни хапали вили, сокири й лопати і йшли на допомогу червоній піхоті, на південь, на Бар.

Біля тину напівзруйнованої хати стояла слізоточлива бабуся, провожала лави червонців своїми вилинялими очима й здивовано шамкала: „Ох, боже, адже в кожного з них є мати".

Старі товпились біля командирів, подаючи поради — як і де краще застукати білополяків. З-за рогу, виїжджали на конях, осідланих подушками, селянські хлопці й просилися в лави.

Дівчата жартували з козаками, а пацани вовтузились біля сурмачів.

Поки колона краяла щораз нові верстви, аванґарди, похідні застави й роз'їзди, вели своїми лезами й списами підрахунок білопольських салдат. Надвечір першого дня шляхи в смузі в десять кілометрів, вкрилися віхами забитих білополяків. Пошматовані лезами, пришиті до землі списами як булавкою комахи, вони свідчили про справедливий ґнів червоних козаків і подільських селян.

До вечора першого дня всі аванґарди, похідні застави й роз'їзди були обмундировані в небесні галіфе й мундири „третьої республіки".

Два дні суцільних пересувань і невпинних атак привели червонців до Проскурова. Полки готувалися до наскоку на місто. Тут стояв штаб 6-ої польської армії. Увечері прийшли лазутчики й сповістили про сполох у стані ворога.

Там поширювалися чутки про з'явлення в околицях міста величезнішої кінної ватаги повсталих селян. Ніхто не знав ще про рейд червонців, бо всі телефонні й телеґрафні дроти з фронту в тил були попсовані.

Уночі дивізія розкололася на два загони. Один ішов на Чорний Острів, другий насувався на місто Проскурів.

У нічній темряві, затаївши голоси, боючись заподіяти хоча б найменший звук, наближались полки до наміченої мети.

У п'яти верствах від Проскурова аванґардна сотня, роздираючи темряву своїм невблаганним „ура", атакувала заставу поляків. Своїм шумом сотня виказала наявність червонокозачих колон. Чи в наслідок цього, чи через несамовитий крик сотні червонців, сильна застава поляків за двох гармат, що стояла біля самого міста, не давши бою й не вчинивши опору, втікла напрямком до міста.

Кількома шляхами подалися червонці до Проскурова.

Ошелешені білополяки метушилися по вулицях, що ледве виділялися в темряві. З двора на двір вибігали в'ючені ранцями збожеволілі салдати. Петлюрівські вершники кидали коней і спритно стрибали через паркани.

Група червонців помчала до центру міста. Козак Картопля, забачивши поляка, зупиняв коня й кликав блідого салдата до себе: „ставай, рубатиму".

Божевільна від відваги група мчала серед збожеволілих від остраху польських салдат.

Звідкісь винеслись валки й застиглим табуном загатили вулицю біля армійського штабу. Червонці чи то, щоб налякати ворога, чи то, щоб підбадьорити самих себе, неймовірно галасували: „Козаки, козаки"!

Це слово підхоплювали білополяки, що втікали, петлюрівські вершники, селяни мобілізованих валок, посилюючи паніку й збентеження збожеволілого міста. Слово „козаки" лунало в повітрі й болюче хльостало бичем по роз'ятреному страхіттю.

Підводчики сховалися під возами, прикриваючись одним словом: „Ми підводчики, ми не поляки".

Поляки кидали ґвинтівки й ховалися в сусідніх дворах.

Червонці щедро роздавали удари. Біля входу в штаб стояли вкриті німецькими шоломами два вартових. Вони були нерухомі. Вони були скуті службою, острахом і безладдям. Вони не заворушились навіть тоді, коли на них було спрямовано нагани червонців.

Звідкісь під'їхали три панцерники й стикнулися своїми фарами з табуном скупчених возів. Темні обриси панцерників офарбувалися вибухами невпинних пострілів. У передсвітанковій темряві лопались біля панцерників смертельні зірки, пронизуючи своїми кулями коней і населення збожеволілих валок.

Група червонців, що спішилася біля штабу 6-ої польської армії, скочила верхи. Панцерники розчистили собі дорогу через вози й не припиняючи такту своїх кулеметів, понесли свій автовогонь вперед проти групи червонців.

Поранений кінь Картоплі впав і притиснув його під собою. Панцерники промчали по ногах забитого коня. Картопля сховався на якомусь горищі й просидів на ньому сім довгих днів, приховуючись від білополяків, що йшли з фронту й зайняли місто після залишення його червонцями.

На панцерниках сиділи чини армійського штабу й кілька міністрів Петлюри. На нашвидку заведеному „Блеріо“ знявся у височінь сам командарм Ромер.

З кватир, штабів та управлінь почали водити офіцерів, що залишилися в місті. Полонених не брали. У рейді немає змоги з ними панькатись. Біля Кам'янецького шляху довгою стрічкою потягнувся полонений командний склад армії пана Пілсудського. Вартові зупинялися й по черзі виводили полонених з засуджених лав.

Козак П'ятек — польський наймит, що проїздив повз, зупинився біля групи, вийняв чорний наган різко скомандував: „Хто хоче легко вмерти“?

Уся група посунулася до П'ятека. Один по одному, швидко знімаючи кашкети, покірно підставляли офіцери свої голови під козачий наган.

У штабі рвали дроти й папери. На залізниці руйнували валки й великі мости.

У Чорному Острові було те саме, що й в Проскурові.

Удар, що його завдали червонці в саме серце 6-ої польської армії, відбився на фронті.

Під натиском групи Якіра з фронту й тероризовані з тилу акціями червоних козаків, покотилися білополяки на захід. Не зупиняючись ніде на промежних позиціях і рубежах, відійшов ворожий фронт від Летичева й Деражні до прикордонного Збруча.

Завдавши білополякам смертельного удару, повернувся до рук червоного командування тисячоногий бумеранг.

Н. РАБІЧЕВ

ЗАВДАННЯ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Доповідь на II з'їзді ВУСПП

Проблема забезпечення пролетарського проводу в цілому культурному процесі в літературі, зокрема, надзвичайно ускладняється тою спадщиною минулого, що нам дала певний розрив поміж кваліфікованою культурою, мистецтвом, літературою та широкими масами робітництва. Справжня культура до цього часу була привилеєм панівних кляс, а робітництво задовольнялося з примітивів, з гармонії, балабайки, „разлуки" тощо.

Останніми роками післяжовтнева доба дала величезні зміни, величезні зрушення, але стара спадщина ще й досі в'яже нам руки і ноги. На Україні все це помножується ще на той розрив поміж українською культурою і робітництвом, що був наслідком русифікаторської політики царату і що її спадщина теж дала нам, а саме таке явище, що найосновніші кадри українського пролетаріяту — Донбас, Миколаїв, Дніпропетровське, Харків — були найбільш русифіковані. Перепис 1926 року доводить, що, скажімо, в Миколаєві на заводі ім. Марті відсоток робітників, що володіють українською мовою, становить усього - навсього 7, в Одесі, здається, 9. У Донбасі є багато підприємств, де відсоток українців становить 12 — 14.

Тепер становище значно змінилося. Величезний потяг робітництва до культури, зокрема, до української, є вже факт, доводити тут його не треба. Можна сказати, що цілий пролетаріят вирушив у культпохід, як тепер модно говорити, до української культури.

Але той пролетаріят, що тепер вирушив у культпохід, що тепер намагається завоювати гегемонію в цілому культурному процесі, отой пролетаріят на сьогодні ще не весь підготовлений і спроможний справді виконати цю величезну історичну ролю. Останні п'ять років на Україні кількість індустріяльного робітництва збільшилася вдвічі. Це є найкращим доказом величезного темпу соціялістичної індустріялізації, але це означає, що половина робітництва України не має ще 5 років виробничого стажу. І от же, якщо, скажімо, 52 року минулого століття Енґельс писав, що тодішній пролетаріят був ще в значній мірі „охвостієм" інших кляс, то про певну частину нашого сучасного пролетаріяту це можна сказати і сьогодні. Саме тому оту проблему нових кадрів з такою гостротою висувають тепер і партія і спілки.

Дуже часто ми надибуємо по підприємствах, навіть по таких, як, скажімо, Харківська електростанція, певні групи робітників, що тісно зв'язані з селом. Це „поїздники", робітники, що живуть на селі і щодня їздять на роботу. Коли дивишся на них, то іноді не знаєш, яку ролю

вони виконують. Чи це є певний дріт телефону, що ним пролетаріят розмовляє з селянством, чи це певний дріт телефону, що ним глитайські елементи села впливають на наші підприємства. Іноді буває, що оці поїздники, піддаючись впливові дрібнобуржуазної стихії, глитайським елементам, зле впливають на кола робітництва, що найменш загартовані. В складі нашого робітничого читацтва ми також маємо різні верстви, різні кола.

З одного боку, ми маємо сезонників, маємо цілі кола робітництва, що на сьогодні ще неписьменні. Це, власне, ще й не читачі, а в найкращому випадку це — слухачі. Коли до нього, до касарні, до червоного кутка приходить бібліотекар з голосною чіткою, тоді він слухає, але це ще не читач.

По наших бібліотеках серед складу передплатників бачимо ми багато членів сімей, членів спілок „утриманців". Молода дівчина або молодий хлопець бере книжку і шукає, щоб була „вообще интересная". Спеціяльно визначеного інтересу у нього нема, спеціяльно визначеного критерія у нього нема, і коли запитаєш, як тобі подобалася книжка, дістаєш відповідь: „так, нічого собі". Що воно означає оце „нічого собі? Чи це означає, що бракує думки, бракує будь-якого критичного підходу чи щось інше?

Поруч цих ви маєте читача-комсомольця. Це вже цілком визначений тип читача. Цьому просто літератури не треба, йому обов'язково, щоб з проблемою, і обов'язково, щоб з великою проблемою і обов'язково з дискусією. Без цього він літератури не визнає, і якщо ви дасте йому твір, де є хоча б один рядок образливий для комсомольця, він уже цього автора не визнає. Цей автор уже для нього ворожий, і він уже його читати не буде. Прямолінійність в ідеологічних вимогах тут максимальна.

Дорослий цікавиться грубою книжкою, тоненької книжки не бере. До тоненької книжки ставиться легковажно. „Нащо ти мені даєш цю брошуру, дай щось серйозне", і це серйозне частіше з техніки, а якщо з політики, то теж не брошуру, а щось фундаментальне. Оцих дорослих читачів стає щороку все більш і більш, і серед них вже багато таких, що є нашими основними кадрами. Це є саме оте робітництво, що робило революцію та на ньому революція і тепер в основному тримається. Це, здебільшого, кваліфіковані робітники — кваліфікований слюсар, особливо токар, монтер,— то вже люди інші. Треба мати на оці, що по індустріяльних підприємствах комуністи, кандидати разом з комсомольцями становлять до 25%. Серед таких груп є певна свідомість, вони стежать за основними фактами українського літературного життя. В багатьох місцях мене запитували про ставлення Горького до української літератури, подавали такі запитання про літугруповання, з яких зразу ясно, що кваліфікований робітник тепер читає газети і стежить за книжкою.

От різноманітні кола є серед нашого робітництва, серед нашого читачівства.

Я це наводжу насамперед для того, щоб сказати, наскільки небезпечне, наскільки загрозливе будь-яке спрощенство в питанні про вплив читачів, про його замовлення.

На яку частину пролетаріяту брати орієнтацію? Оскільки серед нашого читачівства, серед пролетаріяту є й такі кола, що сьогодні ще під впливом різних дрібнобуржуазних прошарків чи групіровок відбивають іноді ворожі впливи, що нам, профспілкам, як школі комунізму, доводиться ще багато боротись, щоб подолати настрої цехової обмежености, настрої цехівщини, допомагати перетравлювати на загально-клясове,— за таких умов немає нічого дивного, що кожне літературне угруповання може найти таку частину чи частиночку робітництва, що її визнає.

Іноді буває навіть так — письменник чи письменницька група каже: один знайомий робітник сказав, що я робітничий письменник. Досить одному робітникові це сказати — годі, тепер у нього штамп робітничого письменника є на все життя!

Проблему пролетарського проводу і пролетарського соціяльного замовлення не можна так спрощувати, вульґаризувати, зводити до „потрафляння“ якійсь окремій групі чи окремому цехові, чи окремому прошаркові. Орієнтація на соціяльне замовлення пролетаріяту, на оцінку пролетаріяту це не є орієнтація на одну якунебудь його групу, це є орієнтація на його історичні завдання, що перед пролетаріятом стоять, це є орієнтація на ту величезну історичну ролю, що пролетаріят її виконує і що носієм, виразником її є аванґард робітництва — компартія.

От з якого погляду треба підходити до питання про соціяльне замовлення пролетаріяту. Це є, насамперед, орієнтація на ту його історичну ролю, що має в цілому не тільки клясове значення, а має вселюдське значення. Вся сила пролетаріяту в тому, що його „клясові інтереси“ є „інтересами“ цілого людства. Пролетаріят є найбільш пригноблена кляса за капіталізму і саме тому остаточна емансипація цієї кляси це є соціялізм, це є ліквідація будь-якого пригноблення, це є інтереси вселюдства. Клясові інтереси пролетаріяту цю клясову ідею, що її в політиці репрезентує комуністична партія, що їх репрезентують спілки, як клясові організації,—спілки не як механічне об'єднання різних цехів, а як загальноклясова організація пролетаріяту — ось на що треба орієнтуватись, це є орієнтація на соціяльне замовлення пролетаріяту, на соціяльну оцінку пролетаріяту. Література мусить бути одним із тих знаряддів, що допомаґає партії і спілкам усе тимчасове, все цехове, все обмежене переробпювати і перетворювати на загальноклясове, на історично клясове, знаряддя, що допомагає

консолідувати пролетаріят, щоб обмеженість, цехівщина не заважала б клясовому, а перетравлювалась на соціялістичне будівництво.

Весь час я користувався з цього виразу — „соціяльне замовлення пролетаріяту",—проте, як відомо, і досі, особливо в Москві, тривають гострі суперечки з приводу цього терміну — „соціяльне замовлення".

Чи має цей термін право на існування чи ні? Чи можна його ставити як „теорію" чи ні?

Дехто розуміє цей термін „соціяльне замовлення" надзвичайно спрощено, вульґарно: мов приходить людина до кустаря і замовляє йому річ; той цю річ робить, це і є „соціяльне замовлення". Майже до куплі - продажу це зведено...

Треба визнати, що в житті, в дійсності такі взаємини між письменником і замовцем іноді є. Коли, скажімо, тютюнова фабрика, що виробляє цигарки „Іра", замовляє поетові реклямні вірші,— вірші є вірші, і замовлення є замовлення.

Отже і той, хто так розуміє замовлення пролетаріяту, теж має на що посилатись. Маяковський каже: „я пишу для Мосельпрому, я поет — це факт, Мосельпром — мій замовець, це теж факт. Цей тип „соціяльного замовлення" можна надибати і в складніших формах. Скажімо, підчас імперіялістичної війни, коли багато хто окопавсь і „працював на оборону", тоді майже ціла література теж працювала на оборону. Якщо пригадаєте, по всіх тодішніх журналах: „синих журналах", „огоньках" тощо щодня бувало декілька оповідань, романів, що малювали ту війну, звичайно, в патріотичному освітленні і т. д., ціла література працювала тоді „на оборону". То було певне соціяльне замовлення, що йшло самим простим порядком — замовлення і все. Я тільки не пригадаю, щоб з тієї літератури щось надовго лишилось у скарбницях російської лісератури, я не пригадую жодного більш - менш визначного твору, щоб заслуговував на увагу і тепер мав би певне поширення.

А що таке замовлення було — це є факт. Бувають такі прості замовлення у нас і зараз. Скажімо, коли наша „Синя блюза" готується до чергової кампанії і замовлює інсценовку, куплети або що на спеціяльну тему. Спеціяльні замовлення є. Наш театр опинився, як відомо, в умовах жахливої драматургічної кризи, замовляє драматургові іноді річ, щоб була обов'язково, з „соціяльними проблемами", щоб соціяльну і співзгучну сучасності п'єсу (іноді цю п'єсу замовляють навіть не знаючи її назви, а закуповують її на „корні").

Але мені здається, що не про таке замовлення соціяльне треба нам говорити, і це нам треба мати на увазі, не про це йде мова. Мова йде про замовлення трохи в іншому розумінні. Останніми часами ми маємо вже трохи інший, новий підхід до цього самого замовлення.

Я маю на оці той випадок, що трапився з книжкою Епіка. Цей випадок, напевно, всім відомий і він показує про глибший підхід до цієї теми, тим більш, тут підхід був без жодної надуманости, так воно саме трапилось.

Вийшла книжка Епіка. На титульній сторінці було надруковано, що вона нагороджена першою премією на конкурсі ДВУ. Робітничий читач, що зараз стежить за українською книжкою, почав цю книжку читати. Вимоги до цієї книжки були подвоєні саме тому, що вона була „офіційно рекомендована начальством", одержала першу премію. Почитав її робітник - читач і обурився. Прийшли до нас, до харківських спілок, з заявою, що книжка не варта нагороди. Ми, на мою думку, цілком правильно відповіли: „А ми тут причому? Хіба ми давали замовлення, хіба ми давали нагороду? Письменник, слава „комуністичному богові", живий, живе в Харкові: поговоріть з ним, це ваша справа". І робітники поговорили. Епік поставився дуже серйозно до цієї справи і переробляє цю книжку.

Це є вже інший підхід до соціяльного замовлення пролетаріяту, це вже авангард пролетаріяту, що стежить за літературою, втрутився в літературні справи і примусив письменника змінити свій погляд на його власних героїв. Але і тут треба бути обережними.

Ми цей випадок прийняли „на щит", тому що це є вже щось нове. Але в той же час ми попереджали і харківських читачів і попереджаємо всі наші організації на Україні, що це ще не те, що нам потрібно, це ще більш від „накожного воздействия" аніж справжнього органічного впливу пролетаріяту на його письменників, це ще не є органічне споріднення пролетаріяту з його письменником.

Тут ми підходимо до питання, чи може література так органічно споріднитися, злитися з пролетаріятом, щоб вона почувала себе справжньою його частиною. Ось про що йде мова.

Я повинен на це відповісти в такий спосіб, що не вся література на це спроможна. Цього можна вимагати від пролетарського письменника, що щиро хоче бути пролетарським і є пролетарський. Але ж цього ми не можемо вимагати від письменника - попутника, від письменника, що вийшов з селянських лав. А поки існує селянство, доти буде існувати і проблема попутництва. Бо що таке селянство? На Україні у нас 23 мільйони селянства, а індустріяльних робітників усього - на - всього близько мільйону. Мільйон і 23, ці цифри треба запам'ятати, мільйон і 23. І ось ми тепер працюємо над тим, щоб збудувати на селі лави „цивілізованих кооператорів", ми всі зусилля прикладаємо на те, щоб селянство зробити якнайкультурнішим. Це значить, що з лав селянства виходитиме нова інтеліґенція — і вчитель, і землеустрійник, і аґроном, і лікар, і письменник, і співак, і художник - маляр — все виходитиме з лав селянства.

До кого вони прийдуть, оці „нові кадри культури"?

Ми будемо намагатись, щоб вони прийшли до нас. Тут замовлення в розумінні близькому до тих метод, яким робітництво вплинуло на Епіка, певно, залишиться, що до тих, що виходитимуть і виходять і вийшли з селянських лав, до тих, що до пролетаріяту ще не

наблизились. Вимагати від них органічного спорідненния з пролетаріятом просто неможливо, це нічого не дасть, не вийде, очевидно, коли взяти, приміром, спілку селянських письменників „Плуг“, то ні в якому разі їх завданням не є передавати вплив дрібнобуржуазної стихії на пролетаріят. Вони повинні, навпаки, селянськими образами, використовуючи свій зв'язок з селянством, передавати пролетарський вплив на селянські маси. І очевидно розв'язання нього питання, спорідненния з пролетаріятом в однаковий спосіб і щодо літератури попутницької, до літератури селянської, і до літератури суто пролетарської в однаковий спосіб це не вийде.

Ми вимагаємо від цілої літератури, пролетарської насамперед, щоб вона почувала себе складовою частиною, одним із загонів пролетаріяту, що разом з ним будує, що разом з ним бореться з ворогом, підвищує свідомість самого пролетаріяту, допомагає пролетаріятові в його боротьбі і допомагає йому об'єднати навколо себе його спільників, селянство насамперед.

З цим підходом ми повинні підійти не лише до пролетарського письменника. Коли від пролетарського письменника ми вимагаємо, щоб він злився органічно з пролетаріятом, став його складовою частиною, щоб не почував себе чимсь одмінним від пролетаріяту, то письменникові не пролетарському, попутникові чи що, ми говоримо: ідеї пролетаріяту це є ідеї цілого людства, це є найпередовіші, найпроґресивніші ідеї доби, цілого людства, і хто справді за проґрес, хто справді за рух, хто справді за поступ, той повинен бути з нами, той повинен бути з пролетаріятом і повинен захищати його ідеї. Так ми підходимо до попутника, до людей, що щиро хочуть з нами працювати і намагаються наблизитися до нас. Підходити до всіх в однаковий спосіб абсолютно було б величезною помилкою,

І ось тут то до пролетарських письменників я хочу висунути одну вимогу, яка, і на мою думку, є діскусійною і з приводу якої я найбільш хотів би почути думки представників українського письменництва, що тут є. Наші письменники присвячують багато часу на громадську роботу, активну громадську роботу в суто письменницьких організаціях. Поширена така думка, що діяльність письменника, скажімо, на посаді секретаря або редактора такого поважного органу як, скажім, журнал „ВУФКУ“ це письменникові пасує, його роботі не заважає.

А от як підійдеш до письменників і скажеш: „А може б ти поїхав у Донбас бути консультантом чи керівником в якомунебудь новому палаці праці, чи величезній бібліотеці“. Він на це відповідає: „Ні, це заважатиме мені як письменникові й не залишиться часу на творчу працю“.— А що ж тепер робиш? —„Секретарем журналу“. Так от бачите, секретарем журналу можна бути, перевантаженим в суто мистецькій громадській організації це можна, а в робітничих

районах працювати так ні. Чому не можна в робітничій масі просто працювати як певному культурному діячеві, хоч би з тим же розміром навантаження, з яким ти тепер працюєш в якомунебудь груповому журналі? Тут, бачте, можна, а там так праця заважатиме.

Це має подвійне значення. Якщо зв'язок письменників з пролетаріятом розуміти так, що письменники час від часу приїздять „спостерігати" робітництво, то з цього нічого не вийде. А ця психологія надзвичайно глибоко засіла в деяких колах.

Я тут хочу навести один приклад. Можливо, можна було найти з української літератури, але я скористався з російської, з відповіді Леоніда Леонова на анкету про соціяльне замовлення. Відповідь ця надрукована в „Печать и Революция" 1-а книжка, 1929 р. Відповідь ця надзвичайно показова.

> „Нечего скрывать, что слишком выросло шило и продырявило мешок. За последнее время социальный заказ стал в некотором роде жупелом для писателей, устрашением и букой, западней, где таится преждевременная его гибель. Покуда исполнить социал ный заказ для многих означает: написать про то, чего он не видел и о чем ничего не знает". А далі ще краще: „Для того, чтобы поехать в деревню, писателю не надо брать пропуска или разрешения свыше, поэтому мы много пишем о мужике и хорошо пишем. И обратно: для осмотра одного завода мне потребовалось брать три пропуска и то я попал туда только благодаря тому, что меня сопровождал очень видный товарищ, хозяйственник и друг литературы вообще".

От тобі маєте! Значить, коли письменник поїде як американський спостерігач по Донбасу, візьме перепустку для того, щоб спостерігати протягом одного дня пролетаріят, а потім поїде й пише про пролетаріят, тоді гаразд, все вичерпано? Я хочу додати, що до мене зверталися й деякі з наших дорогих товаришів українців, пролетарських культурних діячів з проханням: організуйте мені якнебудь так, щоб я мав змогу скрізь вільно ходити і все спостерігати. Є надзвичайно поширена думка, що про пролетаріят можна писати, не будучи з ним органічно зв'язаним, не живучи в його оточенні, не спостерігаючи його щодня. Отже, я висуваю пропозицію трохи змінити „дислокацію" літератури — я гадаю, що вона має величезне значення. Отже давайте подискутуємо!

Надзвичайно показово, що ми маємо тепер не погані нотатки мандрівника про Берлін, нотатки мандрівника про Венгрію, а про Донбас немає! Про Донбас, крім Петра Панча та Ледянко, нічого більш-менш гідного не маємо. Крім того, й це ще є, власне, фактично лише матеріялом.

Отож вам пропоную: замість закордонної подорожі їдьте до Сталіного, до Рутченківки працювати у величезному Палаці Праці, що там є. Прошу, от вам і „умови". Хіба гірники не запропонували? А хоч хтось відгукнувся на це? Ніхто не відгукнувся!

Ні в якому разі я не хочу сказати, щоб писати тільки про Донбас. Ні в якому разі ми не вимагаємо, щоб ціла література українська, навіть пролетарська, перетворилася чисто геть на робітничу тематику. Цього ми не вимагаємо. Навпаки, пролетаріят є кляса, що має вести за собою все людство і все людське життя, цілий світ до його потреби. Література ні в якому разі, навіть і пролетарська, не може обмежувати себе власним побутом пролетаріяту й його власною працею. Вона мусить бути в його руках знаряддям, яке поширює його світогляд, робить його гідним тої величезної ролі всесвітньої, вселюдської, яку він має виконувати. Коли в Донбасі ми дуже часто чуємо від робітництва, що вони вимагають від театру літератури, щоб малювала самий Донбас, то це є, безперечно, певна місцева обмеженість, певний првінціялізм. Ні в якому разі ми не становимося на цей шлях. Плекати цих настроїв не можемо. Але, товариші, коли от ціла українська сучасна література пролетарська не має робітничої тематики, або надзвичайно мало її має й майже жодного більш-менш глибокого й видатного твору про Донбас нема, то не можна визнати, що це загрозливе явище. Бож Донбас — це цілий комплекс, не мала частинка цілого нашого соціялістичного будівництва!

Ми ні в якому разі не можемо обмежити пролетаріят самим його життям, самим його побутом, але коли пролетаріят нічого вже немає про себе, це вже загрозливе явище. Коли тепер в літературі і на театральному кону поширилася мода малювати і відкривати суть міщанства, мимоволі згадуєш про Березільську „Шпану", про того режисера, що завжди з театрального кону викривав „розклад буржуазії" і тому не давав жодної вистави без розкладу буржуазії, без фокстрота. А в літературі це викривання міщанства здебільшого є поширення міщанської ідеології. До чого дехто доходить — просто іноді жах бере. От беру останнє число „Червоного Шляху" ч. 3. Тут є оповіданння Ванченка. Я особисто його не знаю, вперше про нього чую — оповідання про „гніду кобилу". Між іншим, назва тут фіксована, здається, не повнотою. Редакція трохи скоротила назву, називалось воно так: „Оповідання про гніду кобилу, що мріяла про соціялізм". Очевидно, ця гніда кобила мала репрезентувати міщанство і отже, уявіть собі як міщанство „дискредитується".

> „Пасажири розмовляли між собою, і один з них сказав:— Ми поспішаємо до соціялізму. Саме тоді Самсон цьвохнув батогом і шарпнув віжками. Гніда зрозуміла, що соціялізм десь близько за 3 — 4 поворотами і напнула шию, щоб поспішати до цього благословенного місця, бо

їй таки кортіло зідхнути на повні груди і спочити. Справді незабаром Самсон зупинив її, і пасажири стали. Зупинка була доречі, бо в гнідої вже заніміли ноги в суглобах, і хай той соціялізм трохи далі, вона упала б на брук. Радість річ умовна; її завжди треба розглядати на тлі лиха. Гніда стояла, вільно дихала і думала, що в цю хвилину вона найщасливіша коняка в світі. Перед тим вона була дуже зморена, у спочинкові їй вбачався порятунок і коли вона його дістала — зазнала радости чи не найбільшої за все своє життя. Тоді вона полюбила слово соціялізм і в його звуках відразу об'єднала всі приємні речі, стійку, смачну пашу, стійло, привітливі Самсонові слова.

„... Тоді лютий Самсон зліз з передка і почав бити гніду сукуватим пужалном. Але вона вже не думала, як то було раніш, коли він скінчить катування, коли батіг йому випаде з рук — а лише зідхала. Незабаром я дістануся соціялізму!

„... Щодо хвороби, то він думав, що гніда хворіє лише на ледарство і саме з тої ночі, коли їй уперше штрикнуло в грудях, він став злим до неї і мало не щодня зневажав її брудною лайкою, та не побільшало сил і хода її не стала швидше. Він сам признав це і одного разу сказав своїй дружині — „Годі! Продам хурку і піду в партію, бо ця шкапа незабаром нас зрадить“.

„... Та, однак, я ніколи не пристану на його думку, що начебто від тої революції поширився світ, помножилось радощів і стало красніше життя. Я нічого про те не знаю. Навпаки, саме з того часу, коли стали твердити те слово, моє життя позлиднішало. Я почала старіти, хурка стала важкою, а Самсон загубив свою звичайну привітність до мене і обернувся на тирана“.

Далі він так пише:

„щоправда, я дістала від революції кінську облікову картку. Але вона мені без діла і від того світ мені не покращав. Проте, сподіваюся, що і в цьому вбачалася людська користь; мені ж бо добре відомо, що моє життя так до картки, як і після неї було однаково рівне, тяжке. Ні, я не знаю революції“...

Ось як викривається міщанство!

А далі ще краще. Художньої цінности цей твір не має жодної. Кобила перед смертю думала, ось до неї підступилися сумніви і вона собі проказує:

„я багато чула про революцію, але мені так і не пощастило дізнатися, що саме взивали тим мінливим словом,

> Я ще часто чула, як Самсон говорив своїм товаришам: о, дивіться, революція іде. Я піднімала тоді голову, щоб роздивитись на неї добре, але, крім людського натовпу, що без діла сновигав містом, я ніколи нічого не бачила. Проте, звірюся на Самсона — революція існує, і я її недобачила. Я маю тільки двоє очей і хай буде так, як він говорить“.

А далі:

> „Навпаки, саме з того часу, коли стали твердити те слово, моє життя позлиднішало“.

Ось, власне, вся художня вартість цього оповідання про гніду кобилу, що мріяла про соціялізм. Тепер люди бояться наліплювати ярлики, але я не для ярлика, а по суті: хіба це не контр-революція, хіба це не є замовлення ворожої нам кляси? А коли перегортаєш сторінку і читаєш другу річ в тому ж числі журналу: „Бруд“, Голоти, дає в кожній сторінці зґвалтування оптом і в роздріб, візити до повій, на кожній сторінці заражає сифілісом, а коли єдина комсомолка, що є в творі, то про неї говориться, що в неї великі груди і коли виступає, вона якось передьоргує цими грудьми, ось, власне, все, що про неї відомо. Я шукав хоч би один позитивний тип найти. Нарешті, побачив комсомолку Дину і все, що я дізнався про цю комсомолку, це те, що в неї великі груди. Може ця річ справді списана з натури — може, навіть і так. Може навіть справді в архівах контрольної комісії чи каррозшуку можна знайти такі типи, але література це не „аннали“ божевільного дому чи карного розшуку. Література — це література. Коли міщанина в літературі з театрального кону вже стільки показують, що більш не можна, а про пролетаріят, про його будівництво, про його боротьбу, як російською мовою кажуть, жодного „широкого полотна“ не маємо, це загрозливе явище. Ні в якому разі ми не хочемо, не мусимо обмежити літературу тільки робочою тематикою, тільки побутом, життям самого робітництва. Робітництво мусить бути клясою, що керує всім життям, що веде людство за собою, і література має поширювати його світогляд, а не звужувати. Література має допомогти спілкам, партії подолати цехову місцеву обмеженість, допомагаючи перетворювати психологію окремих прошарків на загальноклясову, але коли про пролетаріят нічого не маємо, коли широких полотен майже нема, а ціла література — самі досліди міщанства, це вже загрозливо, це величезна небезпека. Це показує, з ким справді зв'язані, кого справді спостерігають наші письменники. І от завдання встановити більші, більш органічні зв'язки з робітництвом — це є найперше завдання, що маємо перед собою поставити, що його можна назвати соціяльним замовленням пролетаріяту. Література мусить бути одним із загонів пролетаріяту, що разом з ним бореться і разом з ним будує. Ці органічні зв'язки встановити — це є головне завдання.

Останнім роком ми маємо величезне зрушення. Оці роз'їзди письменників дали надзвичайно багато для поширення української книжки, для збільшення ролі пролетаріяту в українському культурному процесі, для зв'язку робітництва з чи ачем. Оці виїзди дали над:вичайно багато. Оця пошесть тих диспутів, той ярмарок, що тепер у нас у культвідділі ВУРПС'у, коли майже щодня приїздя ь з заводів і фабрик і кажуть — дайте нам „трупу письменників", бо інакше не можемо, це є ознака величезного зрушен.я.

Я вважаю, що навіть така трошки парадна, трошки демонстративна річ, що українські письменники виступали з трибуни Всеукраїнського з'їзду профспілок, це теж не мале явище і не випадкова річ. Тут, крім парадности, крім демонстрацій, було дещо глибше.

Такі випадки, коли бібліографічні гуртки перетворюються у певний Головліт, коли сьогодні протестують проти Епіка, а завтра ще проти когось, це таки реальне явище, але це лише перші зрушення, перші кроки. І тепер їх треба перевести на вищий щабель, перетворити на органічний зв'язок.

Я хочу ще сказати одне словечко про питання стилю чи про ті формуловки, що їх дають дуже часто, що мов завдання літератури — показати „глибоко психологічну людину". Я авансом кажу — я не хочу сказати, що пр летаріят вже сьогодні знайшов свій стиль й вже знає його. Не можна цього сказати, зарано говорити, але, товариші, мені здається, що той абсолютизм, з яким кожна з цих формуловок дається тою чи іншою групіровкою, — це зайвий абсолютизм.

Чому ми мусимо сказати, що головне завдання тепер — це „показати глибоко психологічну людину". Поперш, щодо глибини, то поверховість ніде не потрібна. Ми за глибину незаперечно і завжди, психологічно показати людину це серйозна річ, але це є *частина* завдання, а *не все* завдання. Треба показати не лише людину, а й клясу як і добу. Як же показувати: людину через клясу чи клясу через людину?— Хто його зна! Навіщо зв'язувати себе зараз такими абстрактними чи абсолютними формуловками?

Ті промови, які я чую на читацьких конференціях, містять у собі багато скарг на те, що літературна мова наша брудна, засмічена. На осередкові електростанції виступав товариш, старий робітник, працює він біля верстату і, як я не помиляюсь, здається, він ще і член президії міськради, себто наш аванґард, актив — він виступав і казав — я читаю книжку і ховаю її від дружини, бо там такі слова, що соромно показати, а дітям уже й поготів. Отже, постає питання надзвичайно важливе.

З другого боку, така література як „Літературний ярмарок". Ми, звичайно, проти спрощенства, проти специфічної літератури „для робітників", але літератури для ізбраних нам теж не треба, і коли береш літературу для ізбраних, там шукаєш хоч рядок про робітника, то

 його там не знайдеш. Зате маєш і Конград, і знову Ярмарок в Слав-городі і знову Ярмарок. . Я вже писав,— чи не стає отой Ярмарок в Малоросії за національну гордість? Ви маєте там до того ще і „ізбрану“ зелену Кобилу і Зануду,— кому це потрібно? Ми за літературу таку, щоб не обмежувалась тільки робітничим життя, робітничим побутом. Ми за літературу, яка давала б робітникові загальне життя, яка допомагала б боротися з цехівщиною, за літературу, яка допомагала б нам підвищити свідомість, культурний рівень пролетаріяту, робила його гідним тої величезної ролі, яка перед ним стоїть,— але ми за літературу без бруду, за літературу, яка б органічно була зв'язана з пролетаріятом, проти рафінованости і цю вимогу ми мусимо ставити до пролетарської літератури насамперед.

Ось те, що, на мою думку, слід було висунути саме як соціяльне замовлення пролетаріяту. Я певен, що бурхливий розвиток нашого індустріяльного будівництва, будівництва соціялізму насамперед, що бурхливий розвиток культурної революції, бурхливий розвиток української культури взагалі, є запорукою, що наша література, взагалі, і українська література, зокрема, буде гідна своєї історичної ролі і цю ролю виконає. (Оплески).

КІНЦЕВЕ СЛОВО

Насамперед, я маю відповісти на запитання. Ось тут одна записка, вона цікава тому, що містить аж три запитання.

Перше запитання: Як вважає тов. Рабічев, чи задовільні поеми Кулика про Донбас й інші українські твори про Донбас.

Ті твори, що відбивають Донбас і що тут наведено, я міг би ще доповнити. Але, товариші, хіба це вичерпує справу, хіба це вже все, чого потребує Донбас. Безперечно, коли зважати на те, що українська література, зокрема пролетарська, ще надто молода віком, безперечно, досягнення великі. Але ж коли зважати на ті потреби, що їх виявляє робітництво, на ту нетерплячку, яку виявляє тепер робітництво до української літератури, то, звісно, треба сказати, що цього надто мало, це майже нічого.

Я казав, що ми ні в якому разі не хочемо і не повинні обмежувати робітників власним їхнім життям і побутом, але коли робітництво Донбасу вимагає — напишіть про Донбас, то, крім певного провінціялізму, тут є дещо і здорове, бо Донбас — це такий комплекс, що є немала частина цілої нашої індустріялізації і соціялістичного будівництва. Ми Донбас відвоювали, ми Донбас відроджували, тепер він розвивається цілком новим шляхом. Коли, скажімо, за старих часів буржуазія в Донбасі здобувала механічними засобами лише один відсоток цілого здобутку вугілля, а ми досягли 30% механічного здобутку, якщо ми в півтора раза перевищили на меншому числі шахт

максимальний рекордний добуток (за часи буржуазії працювало 2 тисячі шахт, а в нас лише 250!),— це далося не без величезної праці, не без ентузіязму робітників. І коли такий комплекс соціялістичного будівництва в літературі зовсім не відбився, так це явище, безперечно, загрозливе. Ні в якому разі не можна заспокоюватись оцим списком, або може трошки повнішим, мовляв, ми вже про Донбас писали. Для пролетарської літератури це замало. І через те, що робітництво підтягнулось зараз з такою силою до української літератури, саме тому ВУСПП, як організація пролетарської літератури, повинна була б, на мою думку, ще гостріше поставити для себе, аніж це я ставлю, те, що про Донбас, власне, нічого ще нема.

Саме ВУСПП'ові слід було, мені здається, для себе ще гостріше формулювати це, аніж я формулюю.

Друге запитання: Чи обов'язково повинен письменник сам працювати в шахті, щоб написати пристойну річ про шахтаря. Ту теорію, що пролетарський письменник мусить бути водночас і робітником біля варстату і письменником — цю теорію боронити після відомих приміток Леніна до статті Плетньова навряд чи хто насмілиться. Я кажу, що письменник повинен органічно зв'язатися з робітниками, насамперед, у той спосіб, щоб письменник вирвався з того суто фахівського, суто літературного оточення, в якому він перебуває весь час, де різні літерату ні організації, різні літературні угруповання, літературні хатні справи дуже часто затуляють від нього ціле життя, ціле робітництво. Оце суто фахівське оточення, хоча б літературне, примушує загубити зв'язок з тим самим оточенням, з якого він вийшов, навіть пролетар-письменник, бо він позбавлений нових вражінь, нових впливів своєї кляси. Я не кажу, що письменник обов'язково повинен лізти працювати в „забой". Ні. Я пропоную, щоб письменник, як культурний діяч, і поїхав і працював би в Донбасі.

Ось кілька хвилин тому до мене звернувся один товариш, що нині викладає мову і літературу в якомусь технікумі тут у Харкові. Він член ВУСПП. Чому б йому не поїхати в Донбас і не викладати цю мову і літературу в великому палаці праці в Рутченковому або в Горлівці? Яка ж ріжниця? Чому в Харкові можна, а в Донбасі не можна?

Я тут все веду мову про Донбас. Безперечно, в такому ж стані перебуває і Дніпропетровське, і Миколаїв, і який хочете робітничий центр. Чому б письменникові не поїхати в Донбас раніш, аніж за кордон? (З місця: „Ви проти того, щоб письменники їхали закордон?"). Бачите,— чи не краще раніш в Донбас, а потім за кордон? — ось моя постановка.

Далі, третє запитання: Чому доповідач нападає на репрезента міщанства Ванченка і не бачить цього

 в сто крат більш у Мини Мазайла? Бачите, коли наводити приклади про репрезентацію міщанства в нашій літературі, то навряд чи я міг би свою доповідь закінчити в межах того реґляменту, який ви мені дали. Надто вже багато наша література подає того міщанина. Я не великий прихильник Мазайла. Факт від цього не міняється. Аж от все третє число „Червоного Шляху", особливо в художній його частині, таке, що просто жах бере. Воно все складено із тої „Гнідої кобили", що мріяла про соціялізм, тут знайдете „Бруд" Петра Голоти і т. ін. Таке враження, що просто треба шукати мотузка, щоб завіситися.

Я хотів би скористатися з свого кінцевого слова, щоб підкреслити й додати дещо до мого виступу. Насамперед, про організаційні питання. Я хочу тут підкреслити, в якій ролі я виступаю, принаймні, як я сам свою ролю розумію. Я, на жаль, не письменник і навіть не критик. Я розумію свою ролю так, що я є той пересічний читач, що закуповує 75% цієї книжкової продукції, що, взагалі реалізується на українському ринку. 75% вашої продукції забирає спілка. Я ваш споживач. І ось в ролі такого пересічного читача й споживача я тут і хочу виступити. Принаймні, намагаюся виступити. Я тим гостріше підкреслюю це, що товариші письменники дуже часто питання літератури персоніфікують. А ми, читачі, гадаємо, що питання літератури — це трохи й наша справа. А ви свої питання — і організаційні, і мистецькі, і про розколи, і про союзи, — все це ви вирішаєте ім'ям пролетаріяту, — тільки . . . без нас. Нас ви досі не питали жодного разу і ось про це я хочу сказати. (З місця: „Це невірно"). Деякі читачі втручалися, але це були не „пересічні читачі", це були такі читачі, як Затонський, Скрипник, Чубар, а я кажу про середнього читача.

Я хочу сказати, що й на цьому з'їзді таке враження, що організаційне питання посідає ще надто значне місце, більш, ніж йому слід було посідати. Якщо тепер організаційне питання посідає таке місце, це вже не зовсім відповідає і вимогам часу і фактичному стану літератури. Вже час організаційні сварки трохи скоротити.

Тут я не згоден з виступом тов. Сутиріна, що виступив учора вдруге. Побільше творчої праці, найкраща організаційна політика — це те, що, замість організаційної плятформи, дає художні твори. Бухарин був колись за „вільну конкуренцію" в літературі. Тепер є можливість це замінити приємнішим гаслом соціялістичного змагання в літературі. Це є, на мою думку, те, на чому слід зосередити увагу.

Пропозиція тов. Пилипенка сама по собі дуже цікава. Сама ідея соціялістичного змагання — це є саме те, до чого треба притягти і літературу. Тільки тема „про соцзмагання" надто обмежує. Я сказав би, не тільки взяти участь в соціялістичному змаганні на одну певну тему, — а візьміть участь в тому змаганні, що відбувається на фабриках,

щоб вашою зброєю допомогти нам будувати, покажіть нам перешкоди, що стоять на нашому шляху. Треба в художніх образах давати можливість легше розбиратись в суперечностях часу. Оце й буде участь в соціялістичному змаганні. І в цьому розумінні це є те, що нам тепер найпотрібніше.

Тут, мимоволі, я мушу згадувати про виступ тов. Степняка. Виступ, на мою думку, показовий до певної міри. Тов. Степняк заявив на початку свого виступу, що от бачите, вимога зрозумілости, це була завжди вимога міщанства. До літератури воно ставиться, як до солодкого після обіду, щоб щось прочитати, на канапі лежачи, так щоб мозгами не ворушити. Що міщанство так ставилося до літератури — це факт. Що робітництву т р е б а попрацювати головою — це правильно. Але, коли з'являється, що ця вимога від робітництва в цілому є міщанська вимога, то до цього треба поставитися критично. Це вже загрозлива річ. Ми проти специфічної літератури для робітництва, проти специфічного такого сюсюкання, підробленої мови під робітничу мову, під селянську мову. Ми рішуче проти цього, але оголошувати гасло, що ми проти зрозумілої літератури,— це вже пробачте!.. Цей виступ тов. Степняка посилюється закінченням його промови: бачте, література для „избранных“ мусить існувати. Крім робітників, є професора, академіки. Отже, хай живе література для „избранных“. Тут ми ніяк погодитися не можемо. Наша партія і Жовтнева революція довели, що найскладніші питання світової політики можна викладати так, що найширші маси не тільки зрозуміють ці питання світової політики, а ще й грудьми повстають, щоб вирішити їх у той чи інший спосіб. Жовтнева революція довела, що найширші маси селянства, навіть і робітництво, повстали для того, щоб вирішити грудьми питання світової політики. А вже не кажу про праці Володимира Ільїча, який завжди питання світової політики викладав так, що вони були зрозумілі найширшим масам. Невжеж можливе в політиці неможливе в художній творчості? Невже справді, що орієнтація в літературі й мистецтві на найширші маси приведе до занепаду, обмежить, позбавить нових шукань? Нічого подібного, пусте все це. Навпаки, обмеження певним вузьким колом — а це коло „избранных“ надзвичайно вузьке — обмеження таким колом обмежує творчі шляхи. Коли тов. Степняк виступив з захистом „избранных“, кажучи звичайним для мене жаргоном, як профуповноважений тих „избранных“, то це зайва річ і це загрозливий голос. Здається, що тов. Степняк не член ВУСПП. Я певний, що в ВУСПП'у ми таких голосів не почуємо. Але, що такі голоси є, це факт, який треба врахувати.

Товариші! В своїй доповіді я всіма засобами підкреслював, що в нас є різні кола робітництва, що є неписьменний робітник, є робітник, що щойно вийшов з нетр села і сам перейнятий селянськими настроями, він є носій селянських настроїв, навіть серед робітництва ще

 є відсталі, так звані нові, кадри. І саме тому я попереджував проти спроб вульґаризації й спрощення питання про соціяльне замовлення, щоб ми завжди бачили робітництво в цілому, його історичну ролю, щоб не зводили це завдання до потрапляння відсталим прошаркам і цехам. В кінцевому слові я хочу підкреслити і інший бік справи: серед пролетаріяту є не тільки відсталі кола. Серед індустріяльного робітництва на сьогодні партійний прошарок становить 10—12, а іноді й до 15%. Якщо брати комсомольців, кандидатів до партії й партійців, то серед індустріяльного робітництва вони всі разом на багатьох підприємствах становлять до 25%. Передовий авангард у робітництві є досить міцний. Забувати про це не можна і робити такий висновок, як, приблизно, зробив Степняк, що поскільки в робітництві так багато відсталих кіл, можна повернути орієнтацію на „избранных"— це було б величезною загрозою. І саме тому, що пролетаріят в літературі, в мистецтві, в критиці ще лише починає робити свої перші початкуючі кроки, від пролетарської літературної та мистецької організації треба вимагати, щоб вона найуважніше ставилась до цих початкуючих кроків пролетаріяту, до його оцінок, до його власної творчости.

Кілька слів про критику. Ми маємо тепер досить широку сітку бібліографічних і критичних гуртків робочих, ми маємо досить широку сітку бібліотек і читачівства. Між іншим, на Україні спілки об'єднують 2.100.000 членів, а передплатників по бібліотеках — 700.000, одна третина робітничої кляси! 700.000 з 2.100.000 трудящих об'єднали наші бібліотеки,— це надзвичайно велика цифра. Тут чимало важити могла б критика. Ви іноді з дуже підвищеною гостротою сприймаєте кожний критичний рядок, що його друкують в тому чи іншому груповому журналі. Я, товариші, кажу, що робітники загалом критики не читають. (З місця: „Гуртківчани читають"). Я не знаю, може гуртківчани читають. Але ж це покищо виняток — і це є загрозливе явище.

Насамперед, винні ми — спілки, що не вміємо цього організувати, але винна і критика, що не вміє так писати, щоб доходило до робітника і щоб робітник помітив. Винні ми всі разом, що не зробили з нашої критики знаряддя, яке допомагало б виховувати не лише письменника, а й читача, знаряддя, що організувало б читача і вплив читачів на письменника. На жаль, критика ще досі не стала знаряддям організації пролетарської маси, як сили, що має впливати на літературу і керувати літературою. Більшість наших критичних праць написано такою мовою, що навіть кваліфікованому читачеві іноді важко читати, а куди там до маси. От завдання утворити таку критику, що була б зрозуміла робітництву, що орієнтувалась би на робітництво, що організувала б вплив пролетаріяту, мобілізувала б пролетаріят у певному напрямку — це найважливіше завдання.

Закінчуючи, товариші, хочу сказати, що вам, українським письменникам, судилася найщасливіша доля. Після століть пригноблення українська література вийшла на такий широкий терен, опинилась в такому стані, що в нашій країні немає, здається, популярнішої назви, популярнішої кваліфікації, популярнішого фаху, як ото звання — українського письменника. Я не знаю, чи було десь в світовій літературі, щоб тисячні натовпи людей з військом, з оркестрою зустрічали своїх письменників. Не знаю, де ще письменники знають щось подібне. Вам судилася найщасливіша доля, але це покладає на нас відповідальність, за цим громом оркестри треба бачити, що коли найближчим часом письменство не дасть широким масам, що тепер прокинулись й кинулись назустріч,— не дасть серйозної літературної продукції, то це може викликати певне розчарування. Коли після приїзду письменників ціла юрба кидається до бібліотеки й каже: „Я побачив українського письменника, який симпатяга, який чудесний хлопець, покажіть, що цей хлопець написав", бере книгу з бібліотеки, а в цій книзі про робітника майже нічого не написано, тоді починається певне розчарування, і це є велика загроза. Якщо ми тепер, після того зворушення, що дали ці наради, не знайдемо шляхів органічного зв'язку, органічного злиття з пролетаріятом, не дамо відповіді на ті болючі питання, що на них читач шукає відповіді, якщо не дамо цього,— відповідне розчарування неминуче. Ці наради покладають на літературу, на письменників велику відповідальність. Ми почали розвиватись в умовах кращих, ніж будь - яка література в світі... Ми почали розвиватись в період радвлади, а це є запорука ще більшого розвитку, ніж його має російська література, в могутній великий період. І тому ви, українські письменники, повинні не внести цього розчарування, а справді стати одним із загонів робітників в його будівництві та боротьбі. (Оплески).

С. ЩУПАК

В СВІТЛІ ПРОЛЕТАРСЬКОГО РЕАЛІЗМУ

про роман „Міжгір'я" Ів. Ле

Роман стає мало не панівним жанром у сучасній українській прозі. Звісно, це не є якась мода, — мовляв, письменникам стало до вподоби писати романи. Справді ж це явище означає собою новий етап у пореволюційній літературі, який відбиває нові соціяльні процеси в країні. Адже знаменно, що еволюція, яку література робить від жанру малої форми до великої форми, відбувається одночасно з еволюцією літератури від імпресіонізму до реалізму. Ті самі причини, які штовхають літературу на шлях реалізму, проказують її потребу перейти до великої форми повісти, а особливо роману.

В перший період революції, коли основною чинною силою здавалося революційне почуття, запал, революційна відвага — в прозі переважав імпресіонізм. Звісно, причиною було й те, що революційна література робила лише перші кроки й тому не могла зразу порвати зі старими літературними традиціями. Але завдання нового революційного періоду ускладнились. Пролетаріятові, крім революційного пориву й навіть політичної свідомости, потрібні ще знання з різних ділянок життя. Поруч із проблемами технічної кваліфікації стали на порядок денний і питання культурної революції, радикальної перебудови побуту. Література повинна охопити глибокі соціяльні процеси в усій різноманітності, складності й протилежності ситуації. Щоб показати клясову боротьбу в нових умовах, потрібні складніші літературні засоби, бо боротьба ця йде і за державу, і за економіку, і за нову свідомість, і навіть за нову підсвідомість, за нову психіку. Відміна доби мирного соціялістичного будівництва від доби збройної боротьби полягає в тім, що тоді клясова боротьба була переважно безпосередня, а тепер вона посередня. Отже роля літератури, як ідеологічного чинника, дуже ускладнюється.

Вона повинна більше ніж коли правдиво показати суспільні процеси й психологічні типи людей. З історії літератури ми знаємо, що саме реалісти-клясики творили неперевершені картини суспільних стосунків. Але тим важливіший є для нас реалізм, що наша література повинна базуватися на методі діялектичного матеріялізму. Тільки письменник-матеріяліст дасть замість фантастики реальні відносини життя, правдиве розуміння цілого діялектичного процесу, глибоке зображення кляси й клясової людини, отже служитиме загально-політичним і культурним завданням пролетаріяту. І ми бачимо, що пролетарська література навіть стихійно, правда, не завжди певно, розвивається шляхом реалізму. Прагнучи охопити великі й складні проблеми, ширше трактувати суспільні явища й суспільну людину, література неминуче вдається до жанру великої форми, зокрема роману. Отак і народжується останніми часами новий реалістичний роман. Звісно, ми ще не маємо досі такого твору, який був би за зразок закінченого стилю пролетарського реалізму. Але саме така є тенденція розвитку пролетарської літератури. Певним кроком уперед на шляху утвердження нового стилю є роман Ів. Ле „Міжгір'я".

Роман цей визначається особливою проблемністю й соціяльним змістом. Насамперед — це справжній роман. Коли роман, за висловом Грифцова, є „картина життя, картина сучасної дійсности, майже рівноцінна історичному документу", то саме ця характеристика цілком придатна для твору Ів. Ле. Ряснота ситуацій, контрастів, героїв, дій, фабульних мотивів, самостійних і вставних новель, що поступово розвиваються в єдиний фабульний плян, є ознака того, що й з формального погляду твір Ів. Ле в основному відповідає законам роману.

Відомо, що романи є різних жанрів. Залежно від домінантних елементів основного пляну можемо мати авантурний або ідейний роман. Про роман „Міжгір'я треба сказати, що він в основному ідейний, але в ньому є й елементи від авантурного роману.

В центрі роману стоїть проблема нового велетенського іриґаційного будівництва в Узбеччині, що має колосальне революційно - економічне й культурне значення для цього краю. Отже тематикою своєю роман Ів. Ле становить певний поступ у сучасній нашій літературі. Проблеми нового соціялістичного будівництва, правда, останніми часами наша література ставить дедалі більше, але не на широких полотнах. Романи ще досі, переважно, перетравлюють тематику громадянської війни, або індивідуального, хоч і революційного побуту. У всякому разі тему великого нового будівництва, такого будівництва, яке вводить у рух сотні тисяч людей, уперше поставив так широко в літературі Ів. Ле. Автор дає глибоке, реалістичне, а відтак і клясове відтворення нового будівництва в сучасних умовах взагалі, а Узбеччини — зокрема.

На прикладі „Міжгір'я" можна легко простежити вагу світогляду письменника, з одного боку, й реалістичної художньої методи — з другого. Якийнебудь інший письменник, що не розуміє революційного значення нового будівництва, нових соціяльних змін, які воно викликає, зокрема нових взаємин між різними клясовими силами, міг би в кращому разі відбити технічно - культурно - поступовий бік будівництва, але не соціяльну суть її, внутрішні процеси будівництва, але не зовнішні надто клясові впливи. Інша справа з письменником, який має світогляд пролетарського революціонера й який розглядає цілий процес мирного будівництва з клясового погляду. Ів. Ле показує нам справжню клясову війну навколо цього будівництва та всі чинні сили, які викликає отака велетенська соціялістична акція, всю діялектику боротьби.

Це значить, що Ле виявляє себе, принаймні, у виборі теми й у розгортанні основного тематичного пляну, як діялектик. Тема про нове будівництво в колись пригніченій країні — це не є щось часткове, випадкове, а основне серед тих тематичних об'єктів, що їх повинна охопити наша література. Але, вибравши собі об'єкт, пролетарський художник, матеріяліст - діялектик, іще повинен дати всі взаємини соціяльного оточення й соціяльної дійсности з цим об'єктом. Так і робить Ів. Ле. Знаючи конкретні економічні, культурні й побутові умови Узбеччини, а разом із цим розуміючи механіку соціяльних процесів, автор трактує свою основну ідею і в пляні національного відродження країни, і боротьби нової культури з темрявою, релігією й старим побутом тощо. Зрештою ідея про нове будівництво виростає в ідею велетенської боротьби за нову, економічно й культурно розвинену, власне, за передову, соціялістичну Узбеччину. Оце вміння брати об'єкт

 у його діялектичному розвиткові й взаємодії — і становить головну властивість пролетарського реалізму.

„Здорове коріння реалізму, — каже Либединський, — криється насамперед у тім, що художник - реаліст, поперше, зі всієї суми явищ світу, що оточує його, вміє брати основне й визначне; у нього є те, що ми називаємо „підхід", цебто внутрішнє глибоке розуміння того, що людям, які є його читачі, з якими він зв'язаний належністю до одної кляси або до одної широкої тенденції розвитку суспільства, треба показати, що саме в їхньому внутрішньому світі треба оформити".

Либединський, кажучи про „підхід", має на увазі вибір теми, але ж такий самий „підхід" потрібний і підчас будови окремих плянів структури роману. Коли взяти за істину, що тематика — це сукупність основних образів і мотивів, то завдання пролетарського письменника - реаліста — свою тему втілити в такі образи й мотиви, які найоб'єктивніше й найширше висвітлять поставлену проблему. Основне спрямовання автора саме таке. Мотив національних прагнень передових узбеків є один із домінантних мотивів. Але в той же час це лише сюжетний мотив, що входить, як певний компонент, у цілу систему образів і мотивів, що утворюють тематику роману. Та це лише тому, що автор хоче цим підкреслити залежність національного моменту від соціяльного, мати за вихідний пункт соціялістичне будівництво. Саме нове будівництво зактивізувало всі життьові проблеми, загострило ряд мотивів. І все ж, не зважаючи на отаку підкреслену залежність національного моменту від соціялістичного будівництва, рідко де в нашій літературі ми натрапляємо на таке широке тлумачення національної проблеми, як у романі Ів. Ле. Справді, досі пролетарська література майже обминала національне питання, а попутницька література ніколи не ставила його, як проблему широких народніх мас, а натомість звужувала його до проблеми особистих переживань, колізій, трагедій переважно інтеліґентів. У романі „Міжгір'я" національне питання — дарма що це лише сюжетний мотив, але так органічно зв'язаний із цілим тематичним пляном, так заглиблений і емоційно забарвлений,— знімається на особливу височінь.

Історична зненависть узбеків до всього старого російського ладу, антагонізм і недовір'я до так званих „европейців", нові національні спрямування мас — усе це наче прожектором освітлює нове будівництво. На тлі цього будівництва особливо яскраво вимальовується історична кривда, національний антагонізм і муки нового усвідомлення шляхів відродження. І це усвідомлення веде до будівництва. В цьому — порятунок Узбеччини, в цьому — ключ до розв'язання проблеми цілого народу.

„Чому це досі ферганський люд не усвідомив, що голодностепське будівництво — то доля Фергани. Ранувато ще . . . Ярма скидати з власної шиї шкода,— мовляв, порожньо на шиї стане. Ох, як же обридла

така нерівна борня. Чужими руками по-чужому насаджується культура... Сюди б пролетаріяту"...

Це так міркує головний герой роману про те, як поволі усвідомлює маса значення нового будівництва. Але в цих словах ми маємо цілу концепцію, правдиву революційну концепцію про шляхи розв'язання національного питання для Узбеччини.

Та коли мотив національний, не зважаючи на велике місце, як він займає в романі, є підпорядкований, так би мовити, конструктивному мотивові — будівництву, то інший мотив — релігійна темрява мас — є підпорядкований мотиву національному. Автор роману нанизує на основну сюжетну лінію центральні мотиви, виходячи з глибокого й правдивого відтворення соціяльної дійсности, взаємодії й залежности різних соціяльних чинників. Національний добробут залежить від соціялістичного будівництва. З другого боку ні національний, ні соціяльний поступ не можливі без подолання вікової темряви релігійности й панування над розумом мас купки релігійних обскурантів.

„Ось вона, де темрява нації, гніздечко собі вмостила й висиджує свій плід злочинний. Оце багно Мозар-Дихана пустити з димом по вітру мало. Його в повітря висадити й, зрівнявши свинориї тракторами, в три хрести заорати. Кукіль, що скільки літ ще й після буде пробиватись на оцій ниві, сірчаними отрутами труїти, аж доки не вродить добре сім'я, що трудящих Ферганщини зрівняє з вільними народами". Це знов таки слова центрального персонажу, якими автор лише концентровано формулює те, що художньо показано в фабулі в наслідок відповідного розгортання сюжету. Певне ідейне спрямовання автора й правдиве розуміння свого завдання щодо соціологічно-художньої аналізи проблеми, ми тут бачимо наочно, спричинилися до того, що автор, який іще до певної міри грішить на брак формальної культури, спромігся наповнити свою фабулу таким багатством багатозначних мотивів, що ставить цей роман не лише з ідейного, а й із художнього погляду в ряд видатних творів нашої нової пролетарської літератури.

Та, аналізуючи окремі елементи сюжету, композиції, образности роману, ми бачимо, що реалізм Ів. Ле в великій мірі стихійний, саме проказаний світоглядом автора, але мистецьки до кінця не усвідомлений. Він зумів вибрати актуальну й цікаву тему, розгорнути багатий змістом сюжет, дати цілу ґалерію реальних і цікавих образів, що знову ж загострюють сюжетність роману, але він не дотримався правильної архітектики між окремими плянами та окремими сюжетними мотивами; він відступає в окремих місцях від реалістичного засобу змалювання образу, а натомість удається до романтики, він не гребує часом навіть натуралізмом для характеристики окремих рис того чи того героя, він нарешті знижує роман, нанизуючи на сюжет, без об'єктивної потреби, мотиви авантурницького характеру.

Справді, ми казали, що конструктивний мотив; тобто основа конструкції роману, — то є будівництво. Але ж автор так композиційно збудував свою фабулу, що, за примат, конкурує до певної міри з основним мотивом — будівництвом мотив кохання головного героя до дружини лікаря. Зрештою виходить так, що, лише прочитавши від початку до кінця роман, переконуєшся, що головний мотив — це є нове будівництво. Але читач цього довго не відчуває, а мало досвідчений читач може навіть мати досить суперечливе враження від цього твору. Бо автор подає мотив кохання в пляні окремої сюжетної лінії, яка йде паралельно з сюжетною лінією, що оформлює мотиви будівництва й що зрештою не органічно, отже, не реалістично, зв'язана з цілою фабулою. Звісно, не можна аж ніяк перечити тому, що в фабулу введено мотив кохання. Навпаки, він ускладнює сюжет, психологічно заглиблює образ головного персонажу, вводить ряд цікавих контр-образів, змальовуючи таким способом ширше оточення; але все лихо в тім, що цей мотив розтягнуто на цілу першу третину роману без ніяких ознак того, що центральним мотивом роману є будівництво.

Ніде, власне, цей мотив і не сплітається органічно з таким сюжетом, що зрештою десь там далі стає все ж за головний сюжет роману. Саме завдання реаліста-письменника, на нашу думку, мусіло полягати в тому, щоб створити органічну єдність фабульних мотивів, давши виразну перевагу лише одному конструктивному мотиву, що йде від центральної ідеї твору. А що Ле про це не дуже дбав, що він не виявив досить вибагливости при доборі різних мотивів, то він заради ускладнення й загострення сюжету, заради збільшення сюжетної напружености ввів такі мотиви, які в окремих місцях збивають ідейну соціяльну драму, що є суттю роману, на манівці мелодраматизму й авантюризму.

З формального погляду Ів. Ле виявляє таки не погане вміння будувати сюжет. Навіть у частині сюжету, другорядній з погляду ідеї твору, ми маємо послідовно закінчені елементи сюжетної будови. Сюжет про кохання героя має цілком виразну зав'язку, поступове наростання дії, критичну точку найбільшого напруження, поступовий спад і розв'язку. Тим то роман дуже читабельний. Та з погляду завдань пролетарської літератури нам не є байдуже, якими засобами автор добивається сюжетної гостроти й фабульности твору, і ми беремо під сумнів такі засоби, як загострення сюжету через введення нічим не виправданих ані з погляду тематичного завдання, ані психологічного заглиблення ситуацій і персонажів, скажімо, таких мотивів, як несподіване для самого героя одружіння з рідною сестрою, крадіжка героєм дитини своєї від матері-дружини лікаря, убивство матері героя коханкою героя, тою ж таки лікаревою дружиною. Це все трюки з авантурницького роману, конкретно в цьому творі ста-

новлять вони певну фалш у трактуванні ситуацій і характеристиці героїв, а це знову ж знижує ідейність роману.

На більш - менш реалістичних засадах автор будує другу з погляду хронології фабульних мотивів і першу з погляду тематичної переваги сюжетну лінію, зв'язану з будівництвом. Тут ми маємо правдиве розташування клясових сил і яскраву характеристику клясової боротьби. На першому пляні стоїть, з одного боку, головний герой Саїд - Алі - Мухтаров — узбек - комуніст, перший узбек інженер, ініціятор великого Голодностепського будівництва, темпераментний борець за нову Узбеччину, а з другого боку — інженер Преображенський, фахівець, захований контр - революціонер, організатор шкідництва на будівництві. Щоправда, автор усіляко натякає на організаторську ролю англійських аґентів у цій шкідницькій контр - революційній роботі й навіть намагається дати якісь постаті англійців, що десь вештаються біля будівництва, але ці постаті такі невиразні, а про їх дії так мало оповідається, що головною силою, протиставлень в цьому романі революціонерові - узбекові, виступає все таки інженер Преображенський. На другому пляні стоять, з одного боку, комуніст - технік Лодиженко, а з другого — безкольорові фахівці, які або сумлінно виконують свої службові обов'язки, або є помічники шкідницької організації. Помітне місце серед цих клясових сил займає манастир чи то пак обитель Мозар - Дихана, який разом із шкідниками веде активну боротьбу проти будівництва. Широке ж соціяльне тло заповнює маса узбеків, яка ділиться на заможних баїв та на незаможників і робітників. Самі незаможники й робітники не виступають зразу, як свідома соціяльна сила, бо й над ними тяжать вікові забобони, бо й вони не зважуються ламати закони природи й примусити річку Кзил - Су, що „реве в камінних берегах, бурхливо несе потік свій у скелях, пробиває підземні ходи й зникає десь у бескетті“ та що лише живить водою святу обитель Мозар - Дихана,— через новий канал оживити водою ввесь великий степ. На протязі віків панує леґенда, що степ проклятий від аллаха. І автор об'єктивно й правдиво показує ті колосальні перешкоди, які має будівництво не лише від свідомої контр - революції, а й з боку несвідомої маси. Він дає саме психологічне зображення надто повільного й болізного процесу соціяльного розшарування там, де панує вікова темрява, й особливо процесу поступової зміни масової психіки в наслідок інстинктивного клясового почуття, що зростає поруч із новим будівництвом. Зрештою маса таки втягається в боротьбу за нове будівництво і, не зважаючи на ворожу пропаґанду, на дезорганізаторську роботу, на індивідуальний і масовий терор аж до організації обвалу, від якого гине дві тисячі робітників, — будівництво йде далі й перемагає. У цій основній частині роману фабула досягає найвищого патосу, найбільшого соціяльного драматизму.

А проте є ряд провалів, які послаблюють саме соціяльну цінність роману. Великою хибою є те, що розв'язка фабули збудована на цілком сторонньому й штучному мотиві. Закінчується роман процесом над головним героєм Саїд-Алі, де його обвинувачується в крадіжці дитини. Якби герой признався, що це його дитина, він завдав би удару старій леґенді, що узбеки крадуть малих дітей, щоб собі виховувати жінок. Йому треба розвіяти цю леґенду. Але тоді йому треба викрити свою коханку, дружину лікаря, присутню на процесі. І він цього не робить. Він визнає себе за винного в тім, що вкрав чужу дитину. Коханка від переляку дістає розрив серця й умирає. Герой зомліває. І лише служниця Марія, яка знає правду, виходить перед судом і розповідає правду. Отакий фінал роману.

Ми вже не кажемо за те, що цей мотив крадіжки наскрізь фальшивий і штучний, але остання характеристика героя на процесі є просто незадоволена з погляду об'єктивного й революційного трактування національної проблеми. Передовий узбек, інженер-комуніст має вибрати між тим, чи зруйнувати вікову леґенду, що її ширили колонізаторські елементи, чи розказати правду про свої стосунки з чужою дружиною, і він капітулює перед міщанським розумінням моралі й обов'язку. Цілком несподівано автор викривляє власне ж тлумачення національної проблеми в Узбеччині. Та взагалі, чому саме мотив кохання й переживання на цьому ґрунті автор зробив акордним у романі, а не мотив будівництва, який іще більше насичений драматизмом, але драматизмом соціяльним і правдивим, а не штучним. Адже така розв'язка відсуває десь на бік основний сюжет і просто суперечить реальній пропорції мотивів, як вони навіть репрезентовані в цьому ж творові. Зрештою ця мелодраматична розв'язка просто нереалістично зв'язана з основним сюжетом роману.

Я вважаю так само за великий гріх проти реалізму схематизацію маси й невиразне змальовання соціяльного оточення головного персонажу Саїд-Алі. Не показано живих, повнокровних, хай не цілком свідомих, а все ж представників робітників і незаможних селян. Не показано жадної радянської й громадської організації. Порушено правдиву соціяльну пропорцію між героєм і масою. Ми припускаємо за цілком законне дати сконденсовану характеристику нових сил Узбеччини в особі головного героя, але з умовою, щоб він не покривав собою ті нові соціяльні й громадські сили, що мусіли б діяти вже за радянських умов, як певні організовані сили. Хай це будуть іще поодинокі, немічні групи, але їх виявити й правдиво змалювати надто важить із погляду тлумачення такої широкої соціяльної проблеми. Тимчасом жадного організованого осередку, жадної виразної постаті з робітників і селян (крім хіба одного напівселянина й напівінтеліґента Юсуп-Ахмат-Алі) Ів. Ле справді не показав нам. Масовий рух і масову психіку він прекрасно малює, і це так загострює

соціяльний драматизм фабули, але він показав лише стихію — не живих індивідів, не організовані групи. В наслідок цього сталося так, що ролю головного героя надто перебільшено. Він наче стоїть над масою, він наче новітній месія, що єдиний має ощасливити країну. Не дурно Саїд-Алі сам звертається до маси з такими словами: „Я один з узбеків на всю країну, що хочу обводнити Голодний степ, хочу оживити цю мертву долину“. Отже ми тут маємо виразний розрив із методою об'єктивно-реалістичного малювання героя. На одному пленумі ВАПП'у, де вперше поставлено на всю широчінь проблему пролетарського реалізму, зокрема зображення людини, спеціяльно зазначали, що „спосіб реалістичного змальовання окремої особи мусить бути саме такий, за якого пролетлітература віддає далеко більше уваги сутичкам суспільних сил, показуючи особи в їх зв'язку з соціяльним оточенням, базуючи психологічну аналізу особи не на самодостатньому розвитку характеру, а на процесі зміни характеру під впливом оточення, сутички особи з оточенням, взаємодії оточення й особи тощо“. Не можна сказати, що Ів. Ле цілком порушує зазначені засади. Він показує взаємини героя з оточенням, він акцентує на суспільних силах, але він не показує впливу оточення на героя, а натомість ставить героя над оточенням.

Я не можу аж ніяк погодитися з т. Кloччям, що намагається виправдати помилки Ів. Ле в змальованні образу цього героя, посилаючись на те, що автор нібито свідомо хотів показати не зовсім позитивний тип, що це в тлумаченні автора нібито „тип людини, де підсвідоме, інстинкт переміг волю, ідею, де крок за кроком руйнувалася соціяльно цінна людина, де під впливом особистих і громадських обставин, відірвавшись від соціяльного ґрунту, вона остаточно деґрадувала“ (Літерат. Газета № 16) Я просто дивуюся з такого висновку критика. Де автор показує соціяльний ґрунт, а де розрив героя з цим ґрунтом? Коли й за яких обставин герой відірвався від соціяльного оточення? Оточення залишається однаковісіньким на протязі цілої фабули. Риси індивідуалізму, гіпертрофії інстинкту ми бачимо в героя з того першого моменту, як тільки но автор нас знайомить із ним. У першій частині ці риси навіть більше вражають, ніж у кінці роману, де ці настрої до певної міри виправдані великою трагедією, яку він переживає. Зрештою те, що герой „розгубився“ в наслідок своєї моральної катастрофи, не характеризує його ще з поганого боку. Найкращий революціонер, двічі поранений контр-революціонерами, в наслідок провокації невинно запідозрений своєю ж владою, заплямований у пресі й навіть притягнутий до судової відповідальности — це після геройської боротьби — міг би розгубитися. Отже ми не бачимо, що автор хотів денебудь „розвінчати“ свого героя. Навіть більше, ми не вважаємо його за неґативний тип. Навпаки, це найкраща й найяскравіша постать у романі. Автор вклав надто багато творчої енерґії в

 характеристику героя. Симпатії автора супроводять героя на протязі цілої його історії. Т. Клоччя не розуміє того, що коли визнати центрального героя за неґативний тип, то треба визнати за неґативний цілий роман. Бо ж цілий комплекс соціяльно-психологічних мотивів цього твору в'яжеться в один вузол з іменем цього центрального героя. Тим то потрібна була така ретельність у характеристиці цієї постаті. Вже опис зовнішніх і внутрішніх рис, власне, характеру героя, повинен відповідати соціяльно-психологічному комплексові мотивів, зв'язаних із цим образом. Герой дужий, вродливий має міцну волю й темперамент. Він ідейний, чутливий і емоціональний. І це не вигадана схема людини, а живий герой. Із цього погляду не можна закинути авторові, що він, мовляв, показує не ідеал комуніста, а комуніста в якого часом й індивідуальні почуття та забобони займають певне місце. Адже автор показує комуніста в умовах Узбеччини й намагається психологічно висвітлити всякі колізії, що повстають у свідомості та психіці героя від специфічних сутичок старого з новим.

Проте автор надто випинає на передній плян біологічний момент у почуттях і настроях героя. Зовсім незрозуміло, чому кохання героєве базується лише на голому фізіологічному почутті, на мрії про „молоде тіло" чому в прагненні зблизитися з жінкою в цієї культурної й революційної людини нема ніяких інших, скажімо інтелектуального характеру, вимог. Ми розуміємо автора, коли він акцентує на фізіологічних почуттях у коханні справжньої самиці Любки Прохорівни. Але чому герой прагне саме цієї самиці? Чому він мріє насамперед про фізіологічну насолоду аж до того, що обіцяє героїні, — щоправда в запалі почуття, — покинути, забути Узбеччину, аби вона залишилась із ним? Чому, нарешті, почуття бере раз-у-раз гору над партійними інтересами саме в людини, так захопленої будівництвом, людини, що навіть жертвує своїм життям задля успіху цього будівництва?

„Тяжка, справді оця партійна дисципліна в часи такого солодкого кохання, як перший хміль невинного юнака. Партійцем гарно бути в часи повстання, коли ще не зрушене завзяття шукає не спробуваних просторів. Гарно бути й коли почуваєш себе переможцем, стоячи над долиною бійки. По-правді кажучи, непогано й під скруту — є надія, підтримка. Але закоханому, та ще й в таку тонкошкіру гарячкову самицю, партійність — тягар".

Це такі міркування Саїд-Алі, героя-революціонера, відданого будівника, представника нової Узбеччини. Цей мотив у настроях і почуваннях героя не виправдується аж ніяким психологічним заглибленням, бажанням, скажімо, викрити неґативні сторони психіки героя. Бо ж у цьому випадку автор нам показує не хвилинне почуття, захоплення героя, над яким незабаром партійний розум перемагає, а холодні міркування про партійність, як тягар, як зайве й непотрібне в окрем

періоди життя. Ці міркування ані герой, ані автор ніде не спростовує, і вони залишають зовсім невиразне ставлення героя до своєї партії й партійних обов'язків. Принаймні вся ця філософія, яку автор накинув героєві, надає деякої туманности постаті центрального персонажу й створює разючий контраст між цими його словами й конкретними ділами, що його здебільшого характеризують, як справжнього революціонера-борця. Саме в світлі дальших подій, на тлі яких розгортається портрет героя, мотиви його кохання в інтерпретації автора справляють враження цілковитої фалші й штучности.

Отже автор, на нашу думку, наділив свого героя рядом неправдивих рис. І не тому, що автор хотів їх свідомо показати, а тому, що автор сам не продумав і неусвідомив неґативности цих рис. Адже сам автор рядом власних сентенцій наче апробує всю цю фізіологію. Ось приклад досить невдалого, саме вульґарного авторового філософування про почуття й кохання:

„Бувають такі чоловіки, що, кохаючи тіло своєї дружини, тремтяче, свіже, як перший пуп'янок на огірках, впевняються сами і впевняють інших, що вони люблять свою дружину. Але бувають і такі жінки, що за щоденними вишуканими пестощами, забувають бодай згадати про оте кохання.

Хіба до любови тут, коли вигуляна кров, що мов ті водоспади в ариках, бурхає по жилах".

Усе це надзвичайно банальне філософування про фізіологічні почуття, що є в розумінні автора щось незалежне й вище від любови,— це нічим не викликані й, звісно, цілком зайві дитирамби фізіології. Справді, автор дає нам тільки но перші обриси постаті героя, і зразу ж ми його пізнаємо насамперед із погляду його біологічного світосприймання. Уперше читач бачить Саїд-Алі в такій ситуації, коли він зустрічає Любку Прохорівну. Герой раптово прикипає до місця й не може одірвати очей. „Він слідкує за кожним рухом брови, за кожним тремтінням свіжих губенят, за кожним вигибом недбало вдягненого прозорим трап'ям розкішного тіла Любки Прохорівни". Отак автор починає характеризувати свого героя, отак він акцентує в проблемі кохання на фізіологічному почутті. Фізіологія виступає, як якийсь самоційний чинник у тлумаченні автора. Тимчасом письменник-реаліст повинен зосереджувати свою увагу не так на фізіології кохання, як на тих соціяльних моментах, що ускладнюють процес фізіологічного почуття.

Ухил у бік фізіології, властивий у недавньому минулому певній частині літератури, раз-у-раз виправдувався так званою побутовщиною — мовляв, подають побут. Побутом виправдували нагромадження еротичних мотивів і словесної порнографії. Але ж побутовина не має нічого спільного з реалізмом. Реаліст повинен подавати не тільки те, що об'єктивно виправдане з погляду загальної ідеї твору та основної

характеристики ситуацій і персонажів, а й із погляду добору найважливіших явищ та фактів. На цю тему цілком резонно писав іще 1928 року в журналі „На литературном Посту“ тов. Саянов. Він навів слова Мопасана про завдання художника-реаліста, в яких той зокрема сказав таке: „Розповідати все неможливо, треба принаймні писати для того щоденно, щоб перерахувати багато незначних фактів, щоб поповнити наше існування. Отже потрібний вибір“. Нагадавши ще про те, як Толстой добирав факти й слова, тов. Саянов цілком правдиво зазначає: „Добір фактів і добір слів — наче надто загальні поняття. Проте саме тут треба шукати ріжницю між побутовщиною й справжнім реалізмом. Звичайна реєстрація фактів, фотографічне відображення дійсности, відсутність серйозної роботи над словом — ось що характеризує натуралістичну побутовщину, як недосконалий реалізм.

Романічні мотиви в творі Івана Ле подані антиреалістично як з погляду тематичного пляну роману, так і з погляду правдивої характеристики основного персонажу, з яким зв'язані ті мотиви. Але мало того, що автор наділив свого героя рядом невиправданих нічим негативних рис; він до того ще й не визначив ніде й нічим свого негативного ставлення до цих рис. Правдиве психологічне змальовання сучасної людини є одне з центральних завдань пролетарського реалізму. „Психологія дієвих осіб,— сказав Плеханов, — тому й набирає в наших очах величезної ваги, що вона є психологія цілих суспільних кляс, або принаймні верств, і що таким чином процеси які відбуваються в душі окремих осіб, є відбиток історичного руху“.

Завдання пролетарської літератури — це активна участь у переробці людського матеріялу. І тому пролетарський письменник повинен виразно ставитись до всього старого в психіці людини. Пролетарський письменник повинен показати, які саме почуття, які психологічні риси повинна подолати свідомість нової людини. Саме в цьому повинна полягати психологічна інтерпретація характеру героя. Показати, які саме чуття стоїть на перешкоді свідомості, щоб допомагати процесові творення такого типу, який підпорядковує різні чуття своїй свідомості. Тут же, на досвіді Міжгір'я, ми бачимо, що автор пасивно ставиться, так би мовити, плентається в хвості за почуттями свого героя, не критично інтерпретуючи їх.

Загалом, змальовуючи цей образ, автор збивається на романтику. Герой безперечно великою мірою романтизований. Досить того, що його вчинки мотивуються незалежно від впливу оточення, що перебільшено його особисту ролю. Сила пригод, таємничі зустрічі, нещастя, що спадають на голову героєві, — все це ще яскравіше підкреслює романтизованість героя. Цілком реалістично змальовано контр-образ Любки Прохорівни. Але зовсім невиразно й навіть суперечливо виглядає постать лікаря Храпкова. Звісно, зовсім необов'язково, щоб усі постаті в романі були виразні. Але фалшива суперечлива характе-

Отже дні Чумак проводив на свіжому повітрі мало не ввесь час, мріяв про правильну рибну ловлю; в дорогу забирав завжди папери та папку, де малював краєвиди. Дуже часто бесідував з мешканцями особливо цікавився семейним життям, а надто побутом. Бесіди були докладного характеру, а стилем бували часом і комічні. Робив при цім і замітки. (Чи збереглись вони). Заходив Чумак і на завод у Буди, де цікавився побутом робітників.

Увесь короткий час перебування в поселкові Чумак був у веселому настрою, шуткував, співав, досадував, що в хазяїна не було піяніна, щоб пограти та повеселитись. Й коли на той час в посілкові сталася недостача нафти, то запропонував, чи не приперти з Київа цілої цистерни гасу, аби не сидіти без писання, без діла, без розваги Звичайно, перебуваючи у сім'ї, рідній Михайличенку, в його шкільного товариша й жінчиного брата, Чумак не почував себе в якійсь чужій атмосфері. Зв'язаний тісно з Михайличенком, що відограв значну ролю в виробленні його світогляду, Чумак міг тут спокійно провадити й свою роботу й затишно спочивати від неї. Оскільки він тут виявив інтересу до постатів Сковороди та Сірка — не знаємо. Не знаємо, чи відвідав він музей Сковороди в Харкові, що тоді не мав такої назви, не знаємо й чи був на місті колишнього Сіркового хутора. Коли стати на тім, що, за словами брата дружини Михайличенка, особливо захоплювався лісом і водою, а також зацікавився Будами, можливо навідався й на Сіркову садибу, до якої недалеко від Буд. Туди його могли потягти й історичні інтереси й чудова місцевість, прикрашена сполученням гірського лісового пейзажу з краєвидом ставу під Артемівкою.

З Південного Чумак поїхав прямо до Київа, не заїжджаючи вже до Харкова.

Більше на Слобожанщині йому не довелося бути.

НА ОБГОВОРЕННЯ

А. ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ (Allegro)

КРИЗА УКРАЇНСЬКОЇ ОПЕРИ

Оперове мистецтво нині, безумовно, переживає кризу, кризу, що має европейський маштаб. Не зайвим тут буде навести такі рядки з книжки Сабанєєва „Музыка после Октября“.

„Нині ні для кого не таємниця, що оперова справа у нас взагалі переживає найсерйознішу і, можливо, „смертельну“ для неї кризу. Опера, як тип художнього сприйняття, як художня форма, розкладається повільно, але вперто. Причини цієї кризи йдуть далеко вглиб, і, мабуть, сама криза не зв'язана функціонально саме з революційним

 періодом, бо її симптоми почалися значно раніше. Ця криза за революційних років тільки виявилася повною мірою, отже, нині самий її факт не може викликати якогось сумніву. Ця криза, очевидно, навіть не має місцевого значіння, скорше світове: опера не тільки в руських маштабах розкладається, але вона скрізь відчуває депресію в творчому пульсі, й іноді здається, що справді гинуть „оперові боги“, що опера взагалі перестає бути творчою формою, яка може дати імпульс художникові“.

Наводимо цей витяг, як найхарактернішу формульовку стану оперового мистецтва нині.

Та, відзначаючи очевидну кризу опери в СРСР, зокрема, на Україні, в розумінні цілковитого браку творів у цій галузі мистецтва, що відповідали б вимогам сучасности, слід, проте, зробити застереження, які мають вельми велике практичне значіння для напряму радянської політики в художньому секторі.

Насамперед, вищезгадана формульовка випливає з оцінки наявного стану нашої оперової сцени й сцени буржуазного світу — і тут і там очевидний занепад, хоч і не в однакових формах і не з однакових причин. У нас у Союзі, рівняючи не з царським часом, взагалі, а з революційними вимогами пролетарської глядацької маси, сучасної авдиторії; за кордоном так само невідповідність старої опери до вимог тамтешньої буржуазної авдиторії, що, безумовно, розкладається, вироджується, виявляє нахил до варваризму. Отже, протилежна ситуація.

До того ж слід підкреслити відносну незначність, з усіх поглядів, продукції оперових композиторів (беручи в европейському маштабі) протягом останньої доби. Фундаментальну оперову літературу складають твори, написані переважно за XIX століття, що дало багато першорядних митців - реформаторів, які утворили епоху в цій галузі, як і взагалі в галузі музики. Звичайно, всі ці твори в тій чи іншій мірі відбивають свою добу. Та, беручи до уваги велику мистецьку художню вагу цієї продукції минулого, до неї, очевидно, так само, як і в усіх інших галузях, слід підходити з методами марксистсько - ленінської критики, добору, намагаючись якнайдоцільніше та якнайбільше використати цю спадщину з буржуазної і навіть февдально - буржуазної скарбниці.

Але, викладаючи лише найзагальніші міркування з приводу оперового мистецтва, нерозривно зв'язаного з історією і розвитком музики, взагалі, щоб якнайскорше підійти безпосередньо до теми статті, підкреслимо ще кілька безсумнівних моментів, що будуть вихідними точками дальших міркувань.

1 - ше — Опера має, як виявляє практика, в нас, в Союзі, зокрема на Україні, широку авдиторію, має споживача з лав широких трудящих мас. Отже, відповідні державні органи й дбають про задоволення цих мистецьких потреб. Щодо цього, то дуже показовою є підготовка до

побудування грандіозного оперового театру в Харкові. Робітничі маси палко й активно підтримали цю ідею, відповідні органи ретельно підходять до здійснення її.

2 - е — Основний репертуар складають переважно твори передреволюційної доби.

3 - е — Майбутнє оперової форми мистецтва поки неясне, дискусійне.

* * *

Стежачи в нас, в УСРР, за станом оперової справи, слід констатувати, що, взагалі кажучи, опера живе. За найтяжчих умов попередніх революційних років вона довела свою життєздатність. Був глядач, були артистичні художні сили, що почували себе покликаними творити в цій галузі. Безперечно й те, що авдиторію Опери складає в основному новий глядач, з розбурканих широких трудових мас, які поспішають прилучитися до культури, раніше закритої для них. Але, насамперед, слід зазначити, що опера, пройшовши й зберігшися у вогні революції, однак, не росла і не розвивалася в темпі із нею. Вона збереглась, як і багато інших старих культурних цінностей, завдяки особливій ні з чим незрівняній уважності пролетарської влади, що в процесі борні, знайшла ще можливість подбати про збереження культурних вартостей і навіть пам'ятників минулого. Та не забуваймо, що серед цих пам'ятників, в прямому розумінні слова, є й такі, як от, приміром, монумент Олександрові III - му в Ленінграді. І ніде правди діти — таких умовних цінностей досить багато залишилося в сучасній нашій Опері. Оперова дільниця і досі лишається надто мало обробленою радянським плугом.

Розгляньмо побіжно як розвивалася опера у нас в Харкові за пожовтневого періоду (скільки столиця має вести перед у культурному відношенні, та через те, що інші оперові центри не дали чогось яскраво відмінного, то й говоритимемо переважно про неї). Тут слід відзначити кілька надзвичайно цікавих етапів. Після найбурхливіших подій революції у нас в опері почали гуртуватися старі артистичні сили, частенько дуже високої кваліфікації, які без належного ще керування й впливу громадськости, хоча б через пресу, почали за старими передреволюційними зразками ставити вистави, що недалеко відходили від халтури. Далі, в міру притягнення громадської і державної уваги до опери (характерно, що перші рецензії про оперу появилися в пресі у „Вістях" лише 1923 року) спостерігається велике зрушення в розумінні як репертуару, так і постановок оперових творів... Справа, здавалося, кращала, тимпаче що, на оперу вже почав могутньо впливати загальний напрям радянського політично - суспільного життя. Перед Оперою на ввесь зріст повстали найактуальніші завдання, що їх висунула радянська влада в зв'язку з українізацією. Це призвело до рішучого перелому в житті Опери. Тут є кілька моментів, на

яких доведеться спинитися. Повна українізація опери — дуже велике досягнення. Адже, просто з боку технічного перехід співців з російської мови на українську є справа нелегка. До того ж доводилося й готувати нові тексти, бо не завжди вони були. І в цій справі всьому колективові Опери й окремим особам довелося зробити чимало героїчних зусиль, перемагаючи і технічні труднощі, і інерцію рутини, консерватизму. Українізація — це великий етап, велика робота. Період українізації в Опері відзначився як період творчої, активної діяльности. Щоправда, одразу ж слід підкреслити, що українізація ця мала переважно, так би мовити, формальний характер — українізувалося переважно мову, а не зміст роботи (в розумінні постановки й утворення українського репертуару і, взагалі, нового підходу до справи). Опера в цілому більш - менш трималася на певному, порівняно досить високому, рівні щодо якости постановок (з погляду певної активности режисерської роботи), і особливо щодо оформлення.

Останнє переважно завдяки праці такого видатного митця, яким є художник А. Петрицький.

Отже, підсумовуючи, підкреслюємо — в нашій Опері, безумовно, є великий крок уперед, порівнюючи з часом передреволюційним щодо режисерської роботи, щодо зовнішнього оформлення і — українізація. Ми тут не говоритимемо про такі досягнення як от певна організація глядача, що є справа надзвичайно важлива, але входить лише побічно до теми статті. До того ж тут треба мати на увазі, що це здійснювалося не як результат наближення оперового мистецтва, як такого, до вимог мас, а в наслідок простого перенесення сюди метод масової роботи, що їх, взагалі, дедалі більше засвоюється на всіх ділянках радянської роботи.

Всі згадані досягнення, що, безумовно, потребували і часу, і енергії, виформувалися й усталилися почасти до сезону 1926/27 року і цілком до 1927/28 року. Опера очевидно стала тоді перед новими етапами, повинна була робити якісь кроки вперед, виявити дальший органічний розвиток.

Але тут, до певної міри несподівано, визначилася криза, про наявність якої нині, на наш погляд, зовсім уже не може бути сумніву.

* * *

Так! Криза!

Та ще як вона впадає в очі!

Адже, запитаймо:

Де, коли не ідеологічно витримана, то хоча б ідейно спрямована плятформа театру?

Чим керується театр, вибираючи з дуже широкої оперової літератури ті чи ті твори?

З чого складається та база, що повинна бути щаблем до дальшого цілком ідеологічно - витриманого театру нового суспільства, пролетарського?

Де програма театру, його художня декларація, оте „кредо“, що його проголошує в нас кожний, навіть невеликий, журнал?

Де ясна, чітка перспектива дальшої діяльности Опери?

На всі ці питання, не можна знайти нині хоч трохи позитивної відповіді, коли не брати до уваги „слова“ (та й те далеко незадовільні) і вважати на саме діло.

Ось перед нами репертуар — твори, що їх ставить протягом останнього періоду наша Опера.

„Кармен“, „Тарас Бульба“, „Аїда“, „Євген Онєгін“, „Князь Ігор“, „Казки Гофмана“, „Винова краля“, „Севільський Цирульник“, „Садко“, „Русалка“, „Фавст“ тощо...

Що це за дивна низка?! Якою провідною ниткою вона зв'язана? Та це ж абсолютно випадковий набір. Та це ж те саме, що в тому самому Харківському театрі (за мізерним винятком) ішло і 20 років тому. Принаймні за такий термін ручиться автор цих рядків, що знає з тих часів, на власні очі, безперервно Харківський оперовий театр.

Властиво — скандал! Та підійдемо до справи спокійніше.

Театр, очевидно, мусить знати — куди та як він повинен спрямовувати свою діяльність, з чого він мусить будувати свою художню базу, що в його роботі кардинальне та що другорядне.

Яким же шляхом повинна йти Опера?

Відповідь ясна.

Шляхом, що веде до якнайскоршого утворення справді революційного, клясового пролетарського мистецтва.

З чого ж творити базу для прийдешнього мистецтва?

А з того ж, очевидно, з чого твориться її і для всього соціялізму.

Маркс показав, Ленін підкреслив, що пролетаріят має, насамперед, використати спадщину буржуазії — велику промисловість, в будівництві соціялізму.

Мистецтво — надбудова економіки. Воно підлягає тим самим законам, як і вона. Отже, якнайдоцільніше, якнайкритичніше слід і тут використати „велику промисловість“.

І, значить, треба передусім, зазначити — де вона є в галузі оперового мистецтва.

У нас це питання ясно і руба не ставилося, його у всякім разі не розв'язано.

Ми не беремо на себе робити абсолютні висновки. Тут потрібна велика критична робота суспільної думки. Та деякі безперечні, на наш погляд, явища мусимо підкреслити, твердження висловити.

Історично - безспірне, що за період найближчих до нас революційних зрушень в галузі музично - оперовій, слід вважати XIX століття.

 Найвизначніші реформи того часу нерозривно зв'язані з ім'ям Бетховена й Ваґнера.

Бетховен своєю революцією в царині інструментальної музики утворив ґрунт для ґрандіозної Ваґнерової реформи в галузі опери.

Цілком ясно, що результати діяльности цих двох революціонерів-митців (звичайно, буржуазних) ще далеко не вичерпано, їхні формальні досягнення ще не засвоєно. Це і нині найближчі до нас верхівки, що від них ми повинні зробити дальший крок уперед, використавши всі потенціяльні можливості, вміщені в працях цих, так званих „геніїв", які творили не тільки для свого часу, а й для віддаленого майбутнього.

Отже, Ваґнер — „музична драма", як наслідок його реформи, таке поки останнє слово перед нами в опері. Історія опери після „музичної драми", яка спробувала синтезувати в собі фарбу, танок, дію, слово і звук, не знає поки дальшого кроку. Цю ідею ще навіть не засвоєно цілком, за неї ще доводиться боротися. „Ваґнер ще незрозумілий", він ще потенціяльно нерозкритий, він ще чекає на великих наслідувачів його справи.

Спостереження над тенденціями радянської Опери виявляють, що їй близькі шляхи саме „музичної драми". Адже, вона її елементи намагається скрізь виявити, на жаль, тільки здебільшого втискаючи у зовсім невдячливий для цього матеріял. Саме „синтезою мистецтв", посилюючи частенько ті елементи, що їх зовсім і не передбачав автор твору — чи то змінюючи слово — текст, чи то надмірно розвиваючи режисерську роботу (іноді доходячи і до курйозів), чи то намагаючись „виїхати" на ефектах живописі тощо, — у нас театр намагається заткнути, залатати ті дірки, що вражають нас у недоладному буржуазному оперовому мистецтві.

Отож, ніби вияснюється, що орієнтаційно найпридатніша для нашої роботи є форма музичної драми. Звідси і випливає, що її треба мати за провідну лінію в нашому Оперовому театрі.

Бачте, є так звані „ваґнерісти", себто шалені, сліпі прихильники ваґнерівських ідей. Зазначаємо, що ми до них не належимо, і вважаємо за потрібне сугубо критично підійти і до Ваґнера. Ми покладаємо його у підвалини лише з причин згаданих уже.

Значить — орієнтація на ваґнерівські твори повинна бути основою нашої опери.

Далі, бажаючи запозичувати форму „музичної драми", та й те умовно скільки ми маємо на увазі дальший органічний розвиток, шукаючи для неї потрібного нам змісту, треба ще багато чому дати місця. Ясно, що нам, насамперед, цікаві всі більш-менш визначні наслідувачі ваґнерівських ідей. Але, ми не відкидаємо й інших способів досягти яскравого художнього ефекту (наприклад, „Кармен" Бізе), якого Ваґнер досягає за допомогою своєї музичної драми. Ми не повинні забувати й того, що Ваґнер все таки лишається глибоко національ-

ним художником, що в нас повинно творитися на найближчий час своє національне формою і пролетарське змістом радянське мистецтво.

А тому — Ваґнера нам замало. Стоячи перед проблемою в українському оперовому мистецтві якнайскорше, в якнайстислішій формі пройти, так би мовити, конспект з історії опери, що її проробили інші нації, — ми повинні дати нині неодмінно місце творам, які яскраво демонструють процес збирання і художнього перетворення музично-народнього матеріялу.

Не можна закривати, нарешті, двері новим сміливим спробам в галузі оперового мистецтва, проте, уникаючи всіляких „трюків" тут.

І от, виходячи з таких передумов, ми гадаємо, і слід будувати основу театру, кістяк його репертуару.

Якщо спробувати підійти з встановленим вище критерієм до згаданого набору п'єс в нашій Опері, то висновки будуть дуже невтішні. Бо репертуар театру не виявляє ніякого обґрунтованого пляну.

Тут є і такі архаїзми як от „Русалка" (між іншим цікаво, що саме „Русалку" театр намагався висунути, як особливе своє досягнення) і щось переходове своїм характером від оперети до опери — „Казки Гофмана", а одночасно в дуже недоробленій формі, не притягаючи до себе потрібної уваги театру, йде „Кармен", опера справді з великими можливостями. Далі „Аїда" Верді, що відзначає собою переходовий етап у творчості славнозвісного композитора від старих форм італійської опери до принципів ваґнерізму, виявлених яскраво в дальших його творах („Отелло", „Фальстаф"). Чому ж „Аїда"? Далі „Тарас Бульба" — єдиний поки крок у бік української опери, а до того ж роботу над цим твором з усіх поглядів не можна ще вважати за закінчену.

І так мало не все. Очевидний брак певного пляну, ясної провідної лінії.

Про безпляновість роботи театру свідчить і те, звичне вже в нас явище, коли театр на початку сезону багато обіцяє, а потім спокійнісінько не виконує своїх обіцянок. Це не раз відзначалося в пресі

Перехід до строгої пляновости ми мислимо так. Оцінюючи сучасний стан Оперового театру, як глибоко незадовільний, йому слід спочатку, максимально підтягнувши свої сили, зконцентрувати всі свої основні засоби *на невеликому числі оперових творів, але таких, що їх театр міг би одверто проголосити за своє „кредо"*. Краще на початку театрові дуже згорнути свою чисто оперову, основну роботу (ми не говоримо про балет), але *за всяку ціну вирівняти свою художньо-принципову лінію*.

На початку, приміром, хоча б узяти ті опери, що їх здебільшого театр в різний час обіцяв — „Борис Годунов" Мусоргського, „Золотий

 півник“ Римського - Корсакова, „Тристан і Ізольда“, „Валькірія“ Вагнера, опери Лисенка, „Кармен“ (відзначену справжньою творчою роботою), „Кам'яний гість“ Даргомижського . . .

От уже і незмірно великий крок уперед.

Щоправда, дуже не легко як слід подати навіть ці кілька творів. Та не треба забувати, що і згадані опери — це ще так само репертуар далеко не новий, на який вже не одне покоління оперових артистів поклало свої сили. А наше ж завдання — наздогнати й випередити. Отже, не шкодуймо праці. Може дехто скаже — „А чи буде ця справа рентабельна“? Адже, ніби загальновідома істина, мовляв, що широка „публіка“ ще „не доросла“ до Вагнера, чи то до інших надто складних композиторів, або ж окремих творів їхніх („Золотий півник“, „Кам'яний гість“ тощо).

Та досить легко відкинути такі зауваження, що їх у кращому разі можна назвати безпідставними „сумнівами“. Бо цей підхід цілком зв'язаний із специфічним становищем буржуазного театру, де мистецтво повинно неминуче майже орієнтуватися на споживача, того, хто оплачує місця в театрі. Оцей споживач там владно й диктує свою волю. Це очевидно.

А стан у нас?

Ось ішла п'єса Микитенка „Диктатура“ — прем'єра, багато розмов було з приводу неї ще перед постановкою. З погляду буржуазного підходу — можна було б сказати: підвищуй яко мога ціни на місця і стрижи „публіку“ (ту, що може заплатити). А в нас так звані „закриті вистави“. Що це за обмеження — „закриті“? А по суті не обмеження, а зовсім навпаки — організоване обслуговування широких мас, культпохід. Вже такий приклад яскраво демонструє величезну відміну нашого радянського підходу до театру. Туди запрошують, туди організовано ведуть, туди свідомо йде масовий радянський глядач. А коли так, то й згадане мірило — „сумнів“ геть відпадає. В радянській країні є засоби підвести маси до мистецтва, коли навіть спочатку азбука чи шифр його й буде незрозумілий. Значить, перешкоди, в крайньому разі, тут тільки технічні, а не принципові.

Ще одне заперечення — „Чи не буде це надто одноманітно, бо обмежене порівняно число, хай і прекрасних постановок, можуть, як то кажуть, „приїстися“? Вважаємо, що й такі сумніви зайві. Поперше, всяка театральна досконала постановка нестримно вдруге, втретє, а, може, й більше притягає глядача, а в опері — це особливо нормальне явище, яке органічно залежить від самої структури її. Комбінація багатьох галузей мистецтва (фарба, танок, слово, дія), та до того ж основне—музика, потребують великої і напруженої глядацької співтворчости, щоб засвоїти ввесь матеріал, а це протягом однієї вистави не пощастить зробити навіть постійному відвідувачеві-знавцеві опери. Крім того, столиця та інші культурно - музичні осередки є центри всієї перифе-

рії, що тяжить до них політично й культурно. І, в міру піднесення рівня культурних цінностей центру, периферія збільшить свій попит на них.

Далі, не перебільшуючи, можна сказати навіть, що досконала оперова постановка відповідного рівня й маштабу, має не тільки всесоюзне, але й всесвітнє значіння.

А нашим завданням є надати їй ще й революційного всесвітнього значіння.

До того ж ми не педанти. Ми згодні на різні варіяції, ми бажаємо бути максимально гнучкими, ми проти всякої обмежености, що могла б шкодити справі.

Але ми рішуче за те, щоб опера мала художній кістяк, непохитну, ідейно - спрямовану основу. Непохитну, звичайно, лише в тому розумінні, поки не пощастить зробити органічно (це не значить, еволюційно, а так само і революційно) крок уперед, і тоді закласти й нові підвалини.

Перед нами перспектива — „Дніпрельстан" в галузі музично - оперового мистецтва — майбутній столичний оперовий театр.

До цієї події треба готуватися, як і до побудування Дніпровської електричної станції й промислового комбінату навколо неї.

І от, крім основи, додатки — комбінат.

З таких додатків у першу чергу потрібна організація в стінах самого театру, що забезпечила б виховання молодих, нових артистичних сил, що була б логічним продовженням і завершенням музичної школи, ВУЗ'у.

Молоді сили, що виходять із школи, але цілком підготовані нею, не повинні лише „цілувати замок" театру, чекати на виняткове „щастя", щоб вийти „на сцену". Ми знаємо ті препаскудні перешкоди, що частенько тут перетинають шлях навіть явним талантам у буржуазному суспільстві, театрі.

У нас повинно бути інакше. Театр наш широко повинен використовувати й виховувати молоді сили.

А як це зробити?

Це не значить, що молодого, „зеленого" ще артиста, слід за всяку ціну втиснути на найвідповідальнішу ролю - партію. Ні, до цього він повинен пройти, залежно від здатностей, енергії, відданости справі, не такий вже короткий шлях впертої роботи.

Але з основним театром мусить нерозривно зростатися „Молодий театр". Під проводом досвідчених керівників цей театр повинен розвинути найенергійнішу роботу.

Роботу цю можна уявити так. Для „молодого театру", беручи до уваги порівняну обмеженість коштів, що їх можна поки дати на оперове мистецтво, слід утворити спеціяльну систему постановок, які давали б доладне, гармонійне, художнє, але максимально просте оформлення.

Тут потрібна спеціяльна попередня робота, бо мова мовиться про простоту, а не про вбогість, про портативність, а не про кричущу елементарщину, спрощенство.

„Молодий театр" у такій формі може виконувати величезну виховальну й цікаву роботу — і для себе, і для широких глядацьких мас. Не можна забувати, що протягом кількох століть склалися величезні скарби оперової літератури, не можна забувати, що з них використовується практично, а поки ще й з дуже випадковим вибором, дуже мало.

І „молодий театр", притягаючи, звичайно, яко мога, і старі, висококваліфіковані сили, може давати свої історичні циклі - огляди оперової літератури. Ми тут повинні почути і „Дон - Жуана" Моцарта, і „Фіделіо" Бетховена, і твори Вебера тощо.

Це надзвичайно цікаво, корисно, хоча йде в напрямі ретроспективному.

„Молодий театр" повинен продемонструвати і все те нове, що, може, і не гідне увійти до „основного театру", але що все таки варто показати, що все таки повинно прозвучати. Остання робота буде особливо важливою, вона буде величезним стимулом для роботи молодих композиторських сил. Адже, мовчання — смерть музики.

Ось — новини, як додаток до більш-менш сталого основного театру, ось жива школа, ось—експериментальний театр. Гадаємо, що це і буде практичне розв'язання проблеми виховання молодих сил.

Наш висновок.

Опера стоїть перед новим етапом. Вона вже пережила свою добу відновлення, певного нагромадження сил і перед нею на ввесь зріст постають завдання радикальної реконструкції. Всебічний, добре обміркований плян реконструкції, коли не більш - менш повне здійснення її, слід мати ще перед тим, як почне будуватися новий оперовий театр у Харкові. Адже, в нас треба будувати не просто театр, забезпечений чудесами сучасної театральної техніки, а театр, що його конструкція функціонально випливала б з наших вимог до мистецтва. Сучасна передова архітектура строго функціональна. Отже, будівникам нового українського столичного оперового театру слід поставити цілком ясні вимоги.

До нового театру Опера повинна прийти з новим готовим пляном роботи.

Столична опера повинна значно зміцнити свої артистичні сили, притягши їх звідки тільки можна.

Опера повинна забезпечити собі міцний склад художніх керівників. І тут основне завдання — мати головного дирижера, справді перейнятого творчим ентузіязмом, передового бійця на оперово - музич-

ному фронті. Не можна не зазначити, що з того часу, коли з Харкова пішов М. А. Малько, столиця не мала потрібного для широкої реконструктивної діяльности дирижера. Це величезна прогалина, бо дирижер завжди є головний нерв опери.

У нас були добрі дирижери, як техніки, але без художньої ініціятиви, не творці нового театру, що дуже охоче спинялися вже на давно знайомому, давно вивченому й перевивченому матеріялі.

Без видатного головного дирижера наш оперовий театр не зможе дихати на повні груди і тільки нидітиме.

Отже, глибоко продумана установка, строгий плян, концентрація сил — дадуть змогу утворити на Україні оперовий театр, що справді служитиме Жовтневі, справі пролетаріяту, що поведе до нового мистецтва, з потрібним соціяльним змістом, дасть змогу доцільно використати ті і нині все таки великі кошти, що їх дає Радянська держава на цю культурну галузь.

Наприкінці слід зазначити, що з правильною організацією оперової справи сполучається момент, який не зачеплено в цій статті — оцінка сучасного стану й ролі музичних шкіл, надто складу педагогічного персоналу в них, правильна організація художньої ради при театрі, інші форми зв'язку з масовим глядачем тощо.

Всі ці моменти мають величезне значіння для життя театру, але повинні бути предметом особливого розгляду.

ВИСТАВКА ЛЯЛЬКОВОГО ТЕАТРУ СРСР У ПРАЗІ

Влітку цього року в Празі відбулася міжнародня виставка лялькових театрів.

Ініціятива Чехословаччини в цьому відношенні цілком зрозуміла, бо це єдина з капіталістичних культурних країн, де справа лялькового театру поставлена широко й серйозно. За офіційною статистикою в Чехословаччині є зараз понад 3 000 лялькових театрів при школах, при фізкультурних товариствах (між іншим, при робітничій фізкультурній спілці є 101 театр) та при інших громадських організаціях, та у приватних осіб.

Лялькові театри відогравали й відограють там значну ролю в пропаганді й розвитку національної культури. Для популяризації театру видається спеціяльна література.

Ляльковий театр у Чехословаччині має вже свої багаті традиції.

Тому доводилося з деяким сумнівом надсилати експонати українських лялькових театрів, з яких міцну базу по суті має лише один театр при Київському дитячому театрі.

На жаль ідея поширення лялькових театрів для політосвітроботи низкою яскравих демонстрацій межигірським ляльковим театром 1923/24 р. не була підтримана і театр без матеріяльної підмоги припинив свою експериментальну і пропагандистську роботу.

Від України на празьку виставку лялькових театрів Всеукраїнське Товариство Культурного Зв'язку з закордоном надіслало фотографії та кілька копій ляльок старовинного театру „вертеп", фотографії київського дитячого та межигірського лялькових театрів та фото і 10 шт. ляльок лялькового театру при художній організації АРМУ.

Через короткий час (повідомлення одержано було за місяць до виставки) підготовки, не можна було краще репрезентувати і тих невеликих порівняно досягнень, що має сучасний український ляльковий театр.

Українські експонати надійшли в Прагу до відкриття виставки і власне ляльковий відділ СРСР відкрився цими експонатами. Експонати з РСФРР надійшли вже під кінець виставки, але за те там була проведена більша підготовна робота і, звичайно, поступило більше експонатів.

Радянський ляльковий театр, як це видно з повідомлень у чеській пресі, викликав дуже велику зацікавленість широких громадських кіл і зокрема фахівців цієї справи.

Виставка була влаштована на території ярмарку, що саме відбувся в Празі, і мав десятки тисяч відвідувачів.

Переважаюча їх більшість була чеська інтелігенція.

При всьому негативному ставленні чеської буржуазії до СРСР ляльковий театр викликав виключно позитивну оцінку та навіть його ставили за приклад чеському театрові.

Знавець лялькового театру Др. Індржіх Весели подав у газеті „Народні листи" від І/ІХ ц. р. велику статтю, присвячену виставці російського (Український відділ в пресі й у всіх замітках трактується як частина російського) лялькового театру, цебто лялькового театру УСРР.

Подаючи історичний огляд та опис існуючих лялькових театрів в в СРСР Др. Індржіх пише й таке:

„Російський ляльковий театр, про який вперше згадується в 1633 році (а про наш — 1588 р.) розвивається надзвичайно свідомо й до того гарно, що ми повинні звернути увагу на це, яким чином працюють російські робітники лялькового театру, щоб притягти увагу дитячої публіки та вплинути на масу. А саме вплив на дорослих є дуже повчаючий для наших робітників освіти, які відчувають, що лялькова справа не займає в системі нашої освіти такого місця, як, напр., бібліотечна справа та інші галузі".

Той же автор в другій статті в газеті „Народні політика" від 3/ІХ-29 р. висловляються про театр УСРР так:

„Кожний, хто бачив цьогорічну лялькову виставку, повинен побачити й ці багатющі експонати. Нашим робітникам освіти треба було б повчитись тому, наскільки свідомо використовується зараз у Росії ляльки не лише, як засіб для виховання молоді, але й як дійову силу для впливу на маси“.

І ціла низка других авторів у різних часописах дає незмінно високу оцінку молодому радянському ляльковому театрові.

Соціяльна тематика, що переважала в українських експонатах, видно, не зовсім сподобалась рецензентам та відвідувачам, але робітники дуже потішались якраз фігурами попа, Чемберлена та буржуя („Остання лялька помилково приписується в пресі до українських експонатів). Між експонатами Українського відділу було подано від організації АРМУ ляльки соціяльних типів — попа, фашиста, поміщика, Чемберлена, робітника, служника, бабу-селянку та делегатку.

На виставці була проведена анкета і всі записи показують здивовання художнім виконанням. Наведемо кілька характерних записів:

„Дуже трудно висловити зразу чим дивують російські ляльки і чим радують людину, вони дуже прості і в той же час багаті. Скільки в них гумору“. Художник Карл Лангер.

„Виставка показала, що лялькове мистецтво зв'язано з новим життям, утвореним революцією. В цьому його сила й перевага перед останнім світом“. Е. Штех.

„Російські ляльки надзвичайні своєю духовністю, залишають глибоке враження в душі російських дітей. Їх перевагою є те, що вони допомагають культурному розвиткові дітей з самого раннього віку, виховуючи в них чуття братерства до всіх пригнічених народів“. Руда Шмідц (був. ляльков. діяч робітник).

„Ляльки, доки вони є ляльками лялькового театру, надзвичайні. В них виявляється велике чуття і безпосередня душа народу. Але не повинні були б на виставці в мінус цій красі представлені політичні фігури, політичної пропаганди. Росія хороша своїм чуттям, але не своєю політикою“.

Останній глядач подав рецензію найбільш характерну для відвідувачів та рецензентів в пресі.

Тому в описах з особливою подробицею висвітлено вистави казкового сюжету ленінградського лялькового театру і дуже стримано говориться про п'єси соціяльного змісту.

Значіння виставки, як покажчика культурно-художнього розвитку країни рад дуже велике. Те, що ми тут у себе іноді не помічаємо. в процесі буйного розквіту творчих сил при величезному маштабі господарчого й культурного будівництва країни, познається в порівнянні з застойним характером буржуазної культури. Ляльковий театр на Україні зростає, треба лише посилити до нього увагу.

Брасюк, Г. Донна Анна. Роман, Київ, „Сяйво", 1929 р., 299 стр., ціна 2 карб. 60 к.

Пишному розвиткові майже кожної з европейських літератур відповідає не лише появлення великих письменників і підвищення загального смаку й художніх вимог, що їх до літературного твору ставиться — але й значне збільшення кількости літературної продукції. Збільшуючи собою кількість українських романів, що вийшли друком 1929-го року, Брасюкова „Донна Анна", безперечно, сприяє загальному вражінню колосального зростання літпродукції післяжовтневої України. Але щодо якости цього твору, то в цій справі доводиться його порівняти з деякими породами губ, що рясно вкривають собою ґрунт після дощу, і що їх можна з першого погляду вважати за добрі гриби,

А втім, дивна порода цієї рослини, що на гної міщанства зростає, заслуговує на увагу: вона бо свідчить про існування в нашому суспільстві—цебго й у літературі—таких масивних прошарувань міщанства, що їх і досі революційна сучасність не торкнулась і не зворухнула. Роман „Донна Анна" лише через дві-три суто зовнішні деталі побуту відносимо до сучасних умов життя на Україні. Уся дія, всі дієві особи, всі їхні вчинки, переживання й думки могли б мати місце в першій-ліпшій буржуазній країні; змальовані без жодних ознак часу й простору, без жодних характерних соціяльних ситуацій, Г. Брасюкові герої живуть у якомусь химерному світі власних психологічно-родинних пертурбацій. Це не значить, що автор роману поставив собі будьякі загальні психологічні або філософські проблеми і вирішує їх в дусі того абстрактного схематизму, який хоч і не замінює собою реалістичного відображення дійсности, але все ж свою рацію має, яко повний літературний жанр. Ні,— позбавляючи своїх героїв будьякого зв'язку з соціяльним оточенням і примушуючи їх ввесь час копирсатись у власних почуттях, автор не поглиблює, не загострює, не з'ясовує цих почуттів, а затьмарює їх безліччю побутових дрібниць. Саме в цьому уважному ставленні до побуту в його найдрібніших, найбезособовіших і найнужніших проявах—поруч із надмірною психологізацією родинних стосунків і проблем кохання—в цій суміші безцільного натуралізму з умовністю бульварної романтики—маємо зразок міщанського світосприймання, що не має сили наважитись ані на реалістичну правдивість ані на високі узагальнення.

Старовинна романтика першої половини XIX століття, що нею живились безліч бульварних і напівбульварних романів буржуазного світу, виявляється в Брасюковій „Донні Анні" з дивною вірністю

традиції. Герої тут, за традицією отієї романтичної школи „самотні", їх „ніхто не розуміє", вони протиставлені юрбі; зрозуміла річ, що вони зустрічають чутливу жінку, що їх розуміє і кохає саме за цю „самотність (див. стор. 10 — характеристика Ніка, стор, 26 — Володимира Шальвія). Жодної справи увійти в контакт з тими чи іншими групами суспільства ці самотні „Чайльд-Гарольди", звичайно, не роблять, як не робить і автор спроби з'ясувати причини цієї ізольованости своїх героїв. Він знаходить для них прекрасне заняття. Нік працює в лябораторії над винаходом, а Володимир захоплюється писанням опер. Музика дає найкращий матеріял для романтичних „хвиль, нюансів і поривів", що ними оздоблені рясно сторінки роману.

„Ганні здавалося, що вся вона розтанула в звуках, але почувала, що в цьому відлюдному світі їх двоє: вона й Володимир" (ст. 51):

„Звуки розсипалися водограєм самоцвітів, то раптом зривалися в грізний потік, котились рвучкі вали, захлинали тихі мелодії" й т. д. й т. д. (ст. 111).

До цього прекрасно пасують квіти: подибуємо зворушливі розмови про лілеї, волошки, нарциси. Ще краще впливає на романтичне сприймання таке явище природи, як схід сонця.

„Підіймаючись над обрієм, блискуче коло вбирало очі розтопленим золотом. Воно здавалось віконцем потойбічного світу космічних просторів. І ноги Ганни легко відірвались від землі, вона етерно летіла в казкові соняшні світи" (ст. 226).

А втім, не все ж героям „завмирати в звуках" та „етерно літати", ці гідні заняття вони чергують весь час з „суворою прозою життя", цебто варять і їдять борщ, лаються, сваряться, й навіть б'ються. Та сама Ганна, що тількищо (на 226 стор.) „етерно літала", на 227 стор. поводить себе так:

„Як фурія Ганна влетіла в кімнату. Весь вид її зчорнів, вуста перекосились.

Володимир швидко зник у другу кімнату, але Ганна вбігла слідом і, лише встиг він обернутись, як кішка вп'ялася йому в очі. Володимир з розмаху вдарив її в скроню, Ганна похитнулась, але в другий момент вона вп'ялася вже зубами в плесно його руки і враз з-під зубів бризнула кров. Із скривавленим ротом вибігла вона до Талі".

Щоправда, сцена яка примусила Ганну до таких вчинків, справді трагічна: вона побачила свого коханця на ліжку доньки. Але марно було б гадати, що лише такі випадкові обставини, викликають в цих етерних героях і героїнях несподівану брутальність: сторінки роману рясніють виразами, що їх ми сподівались би натрапити скоріш в оточенні якихось покидьок суспільства, аніж композиторів, витончених жінок та „шляхетних" інженерів.

„Кулю тобі, пранцюватій — майже прошипів над Ганною Володимир..." (стор. 204).

„Закрийте свого беззубого гамана, бо я роздеру його вам до ушей“ (стор. 202).

— „ти не переступиш сюди порога“.

— Хай опльовують тобі його повії. А Талю я вирву з цієї помийниці“ (стор. 96).

„Простягши твердо руку до дверей, вона прошиптіла крізь стиснуті зуби:

— Шлюхо, геть зараз звідціль“ (стор. 16).

Після таких от милих розмов герої роману, знов „етерно літаючи“, віддаються своїм витонченим почуттям, милуються й цілуються. Ганні знов здається, що Володимир „осяяний талановитістю й усіма властивостями шляхетности“ (стор. 213), а її кумір Нік „з крицевою волею металево-ясною душею“ (стор. 7) „чулий і шляхетний... крицева воля, срібний полиск душі“ (стор. 9).

Кінець кінцем, все ж таки Ганні доводиться переконатися у підлоті „шляхетного“ Володимира, який вбив її „крицевого“ Ніка і зрадив її з її донькою. Але навіть після всього пережитого, після бурхливого зворушення її проти вбивці й злочинця—Ганна лишається жити з ним піклується коло нього, варить для нього обід... Мати й донька, вилаявши одна одну декілька разів проституткою, теж продовжують спільне життя і спільне харчування, цебто сіренькі будні затягають і загоюють рани. Характерний (саме своєю безхарактерністю) кінець роману.

„На момент в її свідомості засвічується спомин про Ніків винахід, але, накрившись ковдрою, вона раптом згадує, що не обміркувала ще меню на завтрішній день“.

Отже, крім куховарства і дрібних хатніх справ, крім чергування грубуватих лайок і безцільного піклування коло „своїх“—нічого не залишається для сучасної „Донни Анни“, яка мала перед собою високе завдання, „помститися за ту кров святу“ свого вбитого чоловіка, якого водночас позбавлено життя й його винаходу. Щоправда, „святого“ й „крицевого“ свого Ніка вона так само лаяла за життя його, як і „Дон-Жуана“ Володимира; як і цей останній, Нік — „командор“ зраджував свою жінку, а вона сама кинула його для Володимира. Але, відвідавши в один із скрутних моментів свого життя оперу „Дон-Жуан“, Ганна остаточно переконалася у своїй високій ролі — за смерть Ніка помститися і навіть почала вже здійснювати свій намір, знищивши всі написані Володимиром опери. Але, не спромігшись довести до кінця справу з Ніковим винаходом, що його захопив за згодою Володимира „негідник Вольський“ * Ганна, як ми бачили з вищенаведеної цитати, веде далі своє сумирне існування під одною кровлею з убивцею Ніка.

* До речі — які чудові ймена й прізвища: Володимир, Ник. Вольський, як у всякому „чесному“ романі „доброго старого часу“.